

АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ

Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир аъзоси,
тарих фанлари доктори

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИ

(Тарихий очерк)

ҚОМУСЛАР БОШ ТАҲРИРИЯТИ

ТОШКЕНТ

СУЗ БОШИ

Кенг китобхонлар оммасига хавола этилаётган китобу рисолада Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида ташкил топган Темур ва Темурийлар салтаватининг барпо этилиши жараёнлари, бу давлатнинг ички ҳаёти, ташқи муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳақида хикоя қилинади. Рисолада бу даврнинг илм-фан ва маданий ҳаёти, хунармандчилик, меъморчилик, савдо ва пул муносабатлари масалаларига алоҳида эътибор берилган. Манзу ҳозирги кун нуқтаи назардан эркин ва ҳолис ёритилган.

Масъул муҳаррирлар: Муроджон АМИНОВ
Абдуллоҳ АБДУРАХИМОВ

4101000000

М _____

375 — 94

© Қомуслар Бош таҳририяти, 1994

14-асрнинг 2-ярми ва 15-аср Ватанимиз тарихида воқеаларга ниҳоятда бой тарихий сабоқ даври ҳисобланади. Чунки бу даврда мўғуллар ҳукмронлиги ва феодал тарқоклик тугатилиб, боқинчиларнинг вайронагарчиликлари ва бир ярим асрлик зулмлари оқибатида иқтисодий, маданий-маърифий тургунлик ҳолатига тушиб қолган мамлакатимиз ўз мустақиллигини қайта тиклашга киришди. Бу диёрда Амир Темур бошчилигида ягона туг остида марказлашган, кучли ва мустақил феодал давлат ташкил топди. Марказий Осиё халқлари ҳаётида юз берган бу тарихий воқеада, шубҳасиз, Амир Темурнинг хизмати ғоят буюқдир. Ўз давлатининг куч-қудратини ошириб, уни мустаҳкамлаш учун авваламбор у харбий ва иқтисодий ислохот ўтказди. Яхши қуроланган мунтазам кўшин тузди. Давлат бошқарув тизимларини харбий стратегия (савкулжайш) ва тактикаси (таъбиятулжайш)ни ишлаб чиқди ва каттиқ синовлардан ўтказди.

Амир Темур бу даврда Мовароуннаҳр ва Хоразмга муттасил тазйик кўрсатиб турган Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши бир неча бор кўшин тортди. Уралда Қундузча, Кавказда Тарак дарёлари бўйида бўлиб ўтган икки шиддатли жангда Темур душман устидан ға-

лаба қозониб, Олтин Ўрдага ўзини ушлаб ололмайдиган даражада қақшатқич зарба берди. Унинг бу ғалабаси туфайли Олтин Ўрда тазйиқида яшаётган Россия қаддини ростлаш имкониятига эга бўлди ва унинг истикболи учун катта йўл очилди.

Бу буюк жаҳонгир тарих тақозоси ва ўрта асрларнинг удум ва таомилига асосан ўз давлати чегараларини кенгайтиришга ҳаракат қилди. У Ҳиндистон, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Анқара шаҳри яқинида Туркия Султони Боязид I Йилдирим қўшинлари устидан ғалаба қозониб, бутун Европани ҳайратга солди. Бу ғалаба туфайли Туркия тазйиқидан ҳалос бўлиб олган Европа қироллари Темур ва унинг ворислари билан бевосита алоқалар ўрнатишга шошилдилар.

Буюк саркарданинг Хоразм ва Олтин Ўрдага қарши курашиб уларни енгиши, Эрон, Озарбайжон, Ирок, Ҳиндистон, Сурия ва Туркияга қилган юришлари Темур давлати қудратини оширди. Амир Темур 27 мамлакатни ўзига бўйсундириб, ўз давлатини жаҳоннинг буюк империялари қаторига кўтарди. Унинг ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр дунё тараққиёти билан бевосита боғланиб, жаҳоннинг илғор мамлакатларидан бирига айланди. Буюк ипак йўлининг катта қисми Темур давлати назоратига ўтди.

Ўрта асрларнинг бу улкан давлатини идора этишда Амир Темур феодак бошқарув тизимининг асосий қонун-қоидалари — «Тузуклар»ни яратди. Ислон дини мафқураси ва аҳкомларига суяниб, у ўз «Тузуклари» асосида эл-юртни бошқарди ва мамлакатни обод этди.

14-аср охири — 15-аср бошида Мовароуннаҳрда ўрнатилган нисбий осойишталик шубҳасиз мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти ҳамда ишлаб чиқариш қучларининг ривожидида ижобий омил бўлди. Хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенгайди, фан ва маданиятнинг раванқи учун маълум шарт-шароитлар вужудга келди.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз), Тошкент, Шохрухия (Банокат), Термиз ва бошқа кўпгина шаҳарлари гавжумлашиб, ўзининг топографик кифаси, аҳолисининг касб-ҳунари, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта асрлар шарқининг намунади ҳунармандчилик ва савдо марказига айланди.

Меъморчилик кенг ривож топди. Айниқса Самарқанд деярли қайта қурилиб, Темур давлатининг пойтахтига айлантирилди. Шаҳарда маҳобатли бинолар, саройлар, масжиду-мадрасалар, хоноқою-мақбаралар, ҳаммомлару-карвонсаройлар қад кўтарди. Шаҳар атрофи йирик суғориш тармоқлари ва турли хил сув иншоотлари воситасида суғорилиб, ўнлаб боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилди. 15-асрда яшаган машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ тилга олган Бўстон ул-Элам, Зийнат уд-Дунё, Жаннат ул-Фирдавс, Бўстон уш-Шимол ва бошқалар шу боғ-роғлар жумласидандир.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг пойтахти Самарқандда ҳамда Кеш, Бухорода, шунингдек Ҳуросоннинг маркази Хиротда ҳунарманд, меъмор-бинокор ва наққошлар билан бир қаторда олиму-фозиллар ва шоиру-бастакорлар тўпланиб, илм-фан ва санъатнинг раванқиға ул-

кан ҳисса кўшдилар. Бу шаҳарларда бир канча мадрасалар қурилди. Уларда илоҳиёт илмлари билан бирга риёзиёт, ҳандаса, тиббиёт, илми ҳаёт, илми аруз, тарих, фалсафа каби дунёвий билимлар ҳам ўқитилди. Самарқандда Улуғбек томонидан расадхона қурдирилиб, у ўз даврининг «Дор ул-илм» — академиясига айланди. Унда математика ва астрономия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид, Мирам Чалабий ва Али Қушчи каби олимлар ижод этдилар.

Хуллас, китобхонларнинг кенг оммасига ҳавола этилаётган ушбу рисола Мовароуннаҳр ва Ҳуросон ерларида ташкил топган Темур ва Темурийлар салтанатининг барпо этилиши тарихининг айрим лавҳаларига бағишланади. Унда муштарийлар Ўрта асрнинг буюк давлат арбоби ва саркардаси томонидан барпо этилган Темур ва Темурийлар давлати, унинг ички ҳаёти, ташқи муносабатлари, соҳибқирон ва ворисларининг мамлакат ободончилиги йўлида олиб борган амалий фаолиятлари ҳикоя қилинади. Рисолада илм-фан ва маданий ҳаётга алоҳида эътибор берилган. Чунки 14—15-асрлар Ватанимиз тарихида улкан уйғониш даври бўлиб, маданий меросимизнинг жуда бой ва нодир дурдоналари яратилди. Уларни чуқурроқ ўрганиш, таҳлил қилиш ва сабоқлар олиб ҳаётга татбиқ этиш, шубҳасиз, мустақиллик мафқураси шаклланаётган ҳозирги кунда ҳар бир ватанпарвар учун фойдадан холи бўлмас деган умиддамиз.

МОВАРОУННАҲРДАГИ СИЁСИЙ ПАРОКАНДАЛИК ВА САРБАДОРЛАР ҲАРАКАТИ

14-асрнинг 50—60-йилларида Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлиги ғоятда кучайиб, синфий кураш янада кескинлашади. Ўлкадаги ҳар бир вилоят алоҳида ҳукмдорликка ажралиб, улар ўртасида низо кучайиб кетади ва қонли урушларга айланади. Бу даврда ўлкада ягона уюшган давлатнинг йўқлиги, унинг сиёсий жиҳатдан майдаланиб кетганини ўрта аср муаррихларидан Ғиёсуддин Хондамир «Ҳабиб ус-сиёр» асарида қуйидагича тасвирлайди: «Амирзода Абдулло бинни амир Қозағон (ҳукмронлик йиллари 1346—1358) вафотидан сўнг Туркистон аҳволидан ҳаражу-мараж (бошбошдоклик) йўл топиб, ҳар шаҳарда мустақил шохликка интилишлар майдонга келади. Ҳар қасабада бир уятсиз давлат икбол ҳавоси билан кўзғолишга оёқ босди. Амир Баён Сулдуз Самарқандда ичкилик, айшу-ишратга берилди. Амир Хожи Барлос... Кеш шаҳрида ҳукумат байроғини кўтарди. Амир Боязид Жалоир Хўжандда давлат маснади (тахти)га ўлтирди. Ўлжайту Сулдуз Балхда мамлакат ҳукмронлигининг висолига кўнгул боғлади. Муҳаммадхўжа Яздий Шибурғонда ўзини ҳокими мутлақ ҳаёл қилди. Бадахшон шоҳи Кўхистонда

истиқлол камарини белига боғлаб, бошқаларга итоат қилишдан бош тортди. Амир Ҳусайн бинни амир Милал бинни амир Қозағон ва амир Ҳизирий Ясурий Хисори Шодмон чегарасида аскар тўплаб, ҳар лаҳзада вилоятларга чопқун ясаб ҳароб қилар эди».

Низомуддин Шомийнинг сўзига караганда, ўлкада ҳокимлар ўртасида доимо низолар ва ғалаёнлар бўлиб турар, давлат ишлари эса бутунлай издан чиққан эди. Сиёсий парокандалик, ўзаро уруш ва жанжаллар иқтисодий тангликка сабаб бўлиб, улус аҳолисини, айниқса деҳқончилик хўжалигини хонавайрон қилган эди.

14-аср ўрталарида Чиғатой улуси парчаланиб, улуснинг шарқий қисми — Шарқий Туркистон ва Еттисувда турк ва мўғул қабилаларини ўз ичига олган Мўғулистон феодал давлати ташкил топади. 1348 йили Чиғатой наслдан бўлган Туғлук Темур Мўғулистон хони қилиб кўтарилди. Мўғулистон амирлари улуснинг ғарбий қисми — Мовароуннаҳрни ҳам босиб олишга ҳаракат қиладилар. Бир неча бор Мовароуннаҳр устига юриш қилиб, уни талаб қайтадилар. Мўғулистон амирларининг вайронагарчилик юришларига қарши кураш бошланиб кетади. Мўғуллар истибдоди ва зулмга қарши халқ ҳаракати бошланади.

Мана шундай ички ўзаро урушлар қизиган, мўғуллар зулмига қарши халқ ҳаракатлари бошланган бир даврда қисқа вақт ичида жаҳон империясини вужудга келтирган соҳибқирон Темур сиёсат майдонига дастлабки қадамларни қўймоқда эди.

Темур 1336 йилда Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри яқинида жойлашган Хўжаилғор қишлоғи-

га дунёга келади. Унинг отаси амир Тўрғай* ва амакиси Хожи Барлос барлослар қабиласининг бийлари ва йирик мулкдор амирларидан эди. Темур ёшлик чоғлариданок ҳарбий ишга ниҳоятда кизиқарди. У тезда моҳир суворий ва кўркмас жангчи сифатида бутун Қашқадарё воҳасига танилади. Унинг атрофида барлос қабиласидан чиққан жангчи ёшлар тўплана бошлайди. Темур қўл остидаги навкарлари билан айрим амирларга хизмат қилади, жангларда чиникади.

1360 ва 1361 йилларда Чиғатой хонадонидан бўлган Мўғулистон хони Туғлук Темур Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, уни бўйсундиришга ҳаракат қилади. У ҳеч қандай қаршиликсиз Қашқадарё воҳасига бостириб киради. Ўша вақтларда Қашқадарё вилоятининг ҳокими Хожи Барлос, душманга қарши курашиш ўрнига, Ҳуросонга қочади ва ўша ерда ўлдирилади.

Темур амакисининг вилоятини қўлдан бермаслик мақсадида Туғлук Темур ишончини қозониб, унинг хизматиغا ўтади ва Кеш вилояти-

*Тарих китоблари ва дарсликларда Амир Темурнинг отаси Тарағай номи билан тилга олинади. Аммо бу исм ҳеч қандай маънони англатмайди. Фикримизча, унинг исми Тўрғай Баҳодир бўлган. Қадимги туркий удумга кўра, тўнғичига ўғил кўрган ота хушxabарни эшитгач, ташқарига шошилган. Атрофда илк бор кўзга ташланган нарса — хох у жонзод, хох буюм бўлсин фарзандининг исмини ўша нарса номи билан атаган. Амир Темур отасининг исми ҳам тўрғай (қуш) номидан бўлса керак. Соҳибқирон Темурнинг набираси Улуғбекнинг асли исми-шарифи ҳам Муҳаммад Тўрғай бўлган. Шундай фикр Хермон Вамбери асарида ҳам қайд этилган.

га ҳоким бўлиб тайинланишга муваффақ бўлади. Мўғулистон хони Туғлуқ Темур ўғли Илёсхўжани Мовароуннахрнинг ҳокими қилиб юборди. Аммо Темур унга хизмат қилишни истамайди ва Балх ҳокими амир Хусайн ибн Мусаллам ибн Қозоғон билан иттифоқ тузади. Темур Хусайннинг жиян синглиси Ўлжаой Туркон Оғога уйлангач, уларнинг иттифоқи қариндошлик алоқалари туфайли янада мустаҳкамланади. Темур аввал ўзбошимча амирларга қарши ички, сўнгра эса мўғулларга қарши ташқи кураш олиб боради. Сейистондаги жангларда қўли ва оёғидан ярадор бўлиб, бир умрга оқсоқ бўлиб қолади.

1363 йилли Туғлуқ Темур вафот этиб, Мўғулистонда хонлик тахтини Амир Камаруддин эгаллайди. Ўша йили Амударёнинг чап соҳилидаги Кундуз шаҳри ёнида мўғуллар билан бўлган биринчи жангда Темур ғалаба қозонади. Шундан сўнг мўғулларни тўхтовсиз таъкиб этиш бошланади. Мўғуллар ҳам Мовароуннахрни осонгина бериб қўйишни истамас эдилар. Туғлуқ Темур вафотидан кейин Мовароуннахрдан ҳайдалган Илёсхўжа 1365 йилда катта қўшин билан Сирдарё томон йўлга чиқади. Хусайн билан Темур ҳам зудлик билан жангга тайёрланадилар. Улар ўртасидаги жанг ўша йили май ойининг йигирма иккинчисида Чиноз билан Тошкент ўртасида бўлади. Жанг пайтида каттиқ жала ёғиб, ҳаммаёқ лой бўлганлигидан тарихда у «Жангги лой» номи билан машҳур бўлиб қолган. Жангда Темур билан Хусайн келишиб ҳаракат қилмаганликлари оқибатида уларнинг бирлашган қўшини мағлубиятга учрайди. Чунки жангда Темур қўшини душманининг ўнг қанотини чекинишга мажбур қи-

либ, зафар топаётган бир пайтда Хусайн ўз аскарлари билан чап қанотдан енгилиб жанг майдонини тарк этади. Яккаланиб қолган Темур эса чекинишга мажбур бўлади. «Лой жанги»даги мағлубият душманга Мовароуннахрга, хусусан унинг марказий шаҳри Самарқандга томон йўл очиб беради. Мўғуллар Мовароуннахрнинг марказий вилоятларида одатий талон-тарожни яна давом эттирадilar. Бундай оғир бир сиёсий вазиятда ҳокимиятсиз қолган мамлакат аҳолиси, гарчи ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлса ҳам, она юрт мудофаасини ўз қўлларига олишга ва мўғуллар ҳужумини қайтаришга киришади. Ўз ғалабалари билан сармаст Илёсхўжа бошлиқ мўғуллар жабрдийда халқнинг қакшатғич зарбасига учрайди. Мовароуннахрда қарийб бир ярим аср давом этган мўғуллар ҳукмронлигига ва маҳаллий феодалларга қарши кўтарилган бу халқ ҳаракати тарихда «сарбадорлар» ҳаракати номи билан шуҳрат топади.

Сарбадорлар ҳаракати даставвал, 1337 йил эрта баҳорида Хуросон (ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарби, Марв воҳаси ва Эроннинг шимоли-шарқий қисми)да бошланади. Сарбадорлар, мақсадга эришиш учун, озодлик йўлида дорга осилишга ҳам тайёрмиз, деган шиор остида мўғул босқинчилари ва маҳаллий мулкдорлар зулмига қарши кураш олиб борадилар. Хуросоннинг ғарбий қисмида улар мўғуллар ҳукмронлигини тор-мор қилиб, мустақил Сарбадорлар давлати барпо этадилар. Бу давлатнинг маркази Сабзавор шаҳрида бўлиб, у 1337 йилдан 1381 йилгача, қарийб 45 йил ҳукм суради. Сарбадорлар асосан дехқонлар, ҳунармандлар, шайхлар ва қуллардан иборат бўлиб,

улар ичида икки оқим — мўътадил ўнг қанот ва мулкӣ ҳамда ижтимоӣ тенглик тарафдорлари бўлмиш сўл оқим мавжуд эди. Уларнинг ҳукумати демократик тартибга асосан қурилган бўлиб, унда табақалар деярли бир-биридан фарқ қилмаган. Масалан, қуллар тўла озод этилмаган бўлса ҳам, улар бошқалар билан бир қаторда саналганлар.

Сарбадорлар ҳаракати 14-асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда мўғул хонларининг ҳужуми туфайли кучайиб кетади. Самарқанд бундай ҳаракатнинг марказига айланади. Қўзғолонга мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Қулуйи (Наддоф) ва мерган Хурдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Сарбадорлар мўғулларга Самарқанд шаҳрида қаттиқ зарба берадилар. Илёсхўжа дастлаб Самарқандни, сўнгра эса бутун Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетинга мажбур бўлади. Шундан сўнг Сарбадорлар ички душман қатта ер ва мулк эгаларига қарши қураш олиб борадилар. Уларнинг кўшк ва уй-жойлари вайрон этилиб, мол-мулклари талон-тороғ қилинади. Шу тариқа Самарқандда Сарбадорлар ҳокимияти ўрнатилди. Улар бутун киш давомида Самарқандни ўзлари идора қилиб турадилар. Сарбадорлар бошлик самарқандликларнинг мўғуллар хони Илёсхўжа устидан ғалабаси тўғрисидаги хабар Хусайн билан Темурга ҳам бориб етади. Темур кишни Қаршида, Хусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 йил баҳорида улар Сарбадорлар қўзғолонини бостириш учун Самарқандга йўл оладилар. Улар Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзеида тўхтайдилар. Ҳар иккала амир Сарбадорларнинг душман устидан

қозонган ғалабаларидан мамнун бўлганликларини ва улар билан учрашмоқчи эканликларини билдирадилар. Сарбадорлар амирларни «яхши» ниятда эканликларига ишонадилар. Уларга иззат-ҳурмат кўрсатадилар. Бироқ эртаси куни Сарбадорларнинг бошликлари Хусайн билан Темур қароргоҳига борганларида, улар қатл этилади. Фақат Мавлонзода Темурнинг илтимоси билан ўлимдан қутқариб қолинади. Шу тариқа сарбадорлар бошликсиз қолдирилиб, ҳаракат бостирилди. Мовароуннаҳрда Амир Хусайннинг ҳукмронлиги тикланади. Аммо кўп ўтмай Хусайн билан Темур ўртасидаги муносабат ёмонлашиб, очикдан-очик низога айланади. Темурнинг нуфузи ортиб бораётганлигидан ҳавотирланган Хусайн Балх шаҳрига қайтиб, ҳазинани ҳам бирга олиб кетади ва шаҳарни мустаҳкамлашга киришади. Темур эса Кеш ва Қарши вилоятларининг ҳукмдори бўлиб қолади ва ўзининг собиқ иттифокдоши ҳамда қайноғаси Амир Хусайнга қарши пинхона ҳаракат қила бошлайди.

ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

14-асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда сиёсий ва иқтисодий вазият ниҳоятда оғирлашиб кетади. Феодал тарқоқликнинг кучайиши, ички феодал урушларнинг узлуксиз давом этиши ва ташқи душман ҳужумларининг авж олишидан деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик ишлари таназзулга учраб, аҳоли оғир тангликни бошидан кечирмоқда эди. Бундан савдогарлар, хунармандлар ва деҳқон-

лар ғоятда норози эдилар. Аҳолининг бундай табақалари орасида мавжуд оғир аҳволдан қутулиш, мамлакатни бирлаштириш ва кучли бир давлат ташкил этиш ҳаракати кучаяди.

Ҳусайндан кўра Темур ўз замонининг бундай* талабини яхшироқ тушунарди. Шунинг учун ҳам у ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча ҳаракатни Мовароуннаҳрда марказлашган мустақил давлат тузишга қаратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у руҳонийлар билан бир қаторда шаҳарнинг савдогар ва ҳунарманд табақаларига суянади. Бу борадаги амалий ишни Балх шаҳрига жойлашиб олган рақиби Ҳусайнга қарши юришдан бошлайди. 1370 йил март ойида Темур яхши қуролланган кўшини билан Кешдан чиқиб Балхни камал қилади ва катта талофатлар бериб, шаҳарни эгаллайди. Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори амир Ҳусайн ўлдирилади. Бу воқеалардан сўнг мамлакатда Темурнинг сиёсий мавқеи кучайиб кетади. Чунки энди Мовароуннаҳрда унинг учун кучли рақиб қолмаган эди. Ўша йили Балхда кўшин бошлиқларининг йиғилган қурултойида Темурнинг ҳукмронлиги расман қарор топади. Манбаларда таърифланишича, қурултойида аввалги Чиғатой хонлигининг эътиборли амирлари, Темурнинг ёшлиқдаги қуролдошлари ва унинг собиқ душманлари ҳозир бўлган эдилар. Улар орасида Амир Шайхмуҳаммад Баён Сулдуз, амир Ўлжойту, амир Қайхисров Хутталоний, амир Довуд Дуғлот, амир Сорбуга Жалойир, амир Жоку Барлос, амир Зинда Ҳашм ва бошқа мўътабар маъмурлар бор эди. Темур қадимги одатга биноан оқ кигиз устига ўтказилиб, юқори кўтарилди. Темурнинг пири Саидбарака дуойи

фотиҳа қилгач, у Мовароуннаҳрнинг амири деб эълон қилинади. Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб олгач, Темур ўз давлатини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақкамлашга киришади. Авваламбор бу даврда Темурга мустақкам пойтахт — бебош маҳаллий ҳукмдорларнинг ҳужумларига қарши тура оладиган бир қароргоҳ зарур эди. Шу мақсадда у 1370 йилда Самарқандга келади. Бу ерда у шаҳар деворлари, қалъалар ва саройлар бино қилишга киришади. Бу иморатлар Афросиёб мўғуллар томонидан вайрон этилгандан кейин 150 йил ўтгач, биринчи марта бунёд қилинган иншоотлар эди. Сўнгра у ҳолдан тойган мамлакатда қонун ва тартиб ишларини жорий этади. Тўғри, деярли бир асрлик бошбошдоқлик ҳукм сурган мамлакатда қонунлар жорий этиб, тартиб ўрнатиш осон эмасди. Уни оз-оздан амалга ошириш мумкин эди. Темур дастлаб ўзига мустақкам таянч барпо этиш мақсадида барлос қабиласидан махсус гвардия ташкил қилади. Чунки бундай ишончли гвардия айниқса, унинг сиёсий қурашлари учун зарур эди. У ўз гвардиясига ва барлос қабиласига катта имтиёзлар беради. Айни вақтда Темур ўз давлати чегараларини мумкин қадар кенгайтиришга киришади. Аввал у Амударё ва Сирдарё оралигидаги ерларни, шунингдек Фарғона ва Шош вилоятларини ўз тасарруфига олади.

Аммо Мўғулистон томонидан бўладиган хавф ҳали тамоман йўқолмаган эди. Темур давлати учун айниқса, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда ниҳоятда хавфли эди. Темур салтанати билан Олтин Ўрда хонлиги оралигида бу даврга келиб мустақил бўлиб олган Хоразм ерларида Қўнғирот сўфиларининг дав-

лати қарор топди. Қадимдан иктисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан Мовароуннаҳр билан муштарак бўлган Хоразм Мўғуллар даврида икки қисмга бўлиниб, маркази Урганч шаҳри бўлган Шимолий Хоразм Олтин Ўрдага, маркази Кат қалъаси бўлган Жанубий Хоразм Чигатой улусига қараган. 14- асрнинг 60- йиллари охирида Олтин Ўрдада юз берган ғалаёнлар вақтида Қўнғирот сўфилари Шимолий Хоразмда янги сулоланинг мустақил ҳукмронлигини тиклаб оладилар. Сўнгра Кат ва Хива шаҳарларини босиб олиб, Шимолий Хоразм билан Жанубий Хоразм ерларини бирлаштирадилар. Айни пайтда Хоразм иктисодий ва сиёсий жиҳатдан Олтин Ўрдага боғлиқ эди. Темур эса бутун Хоразмни Чигатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Хоразмни босиб олиш сиёсатини тутди. 1372 йилда Темур Хоразмга биринчи бор ҳужум қилди. Хоразмликлар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам, Темурга бўйсунмадилар. Шу боисдан Темур Хоразмга беш марта юриш қилиб, ниҳоят, 1388 йилда уни бутунлай қўлга киритишга муваффақ бўлади. Темурнинг охириги юришида Урганч шаҳри вайрон этилди, шаҳар аҳолиси эса Самарқандга кўчирилади.

Шундай қилиб, Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда феодал тарқоқлик ва ўзаро низоларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларидан Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона давлат тасарруфида бирлаштирди. Бу шубҳасиз, Мовароуннаҳр халқлари тақдирини ижобий аҳамият касб этди. Аммо Темур бу билан қаноатланмади. У тез орада қўшни давлатлар ва халқлар устига ҳужум қилиб, жаҳонга ҳукмрон бўлишни ўз олдига мақсад

қилиб қўяди. 1382 йилда Темур даставвал Закавказьени забт этди. Темурнинг Ўрта Осиё чегарасидан шимолга томон ҳарбий юриши асосан, Жўжи улусида қад кўтарган Олтин Ўрда давлатига қаратилди. Қора денгиздан Олтой тоғларигача чўзилган ва Дашти Қипчоқ деб номланган ерлар Жўжи улуси тасарруфида бўлган. Бу улуснинг Уралдан Қора денгизгача бўлган марказий ва энг катта қисми Олтин Ўрда номи билан аталиб, бу феодал давлатни 13- асрнинг 40- йиллари бошида Ботухон ташқил қилган эди. Уралдан шарқдаги ерлар Оқ Ўрда деб юритилар эди. Сиёсий ва иктисодий жиҳатдан бу икки ўрданинг ҳаёти бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган. Ўрта денгиз хавзасидан бошланиб, шу ўрдаларнинг ерлари орқали ўтган мамлакатлараро савдо йўли ўрта асрларда энг асосий қарвон йўли ҳисобланган. Олтин Ўрданинг пойтахти дастлаб Сарой Боту (Астрахон шаҳридан шимолроқда), 14- асрдан Сарой Берка (ҳозирги Волгоград шаҳри яқинида) бўлиб, ҳар иккиси ҳам Итил (Волга) дарёси бўйида жойлашган эди. Шарқ ва Ғарбдан келадиган савдо қарвонларининг деярли ҳаммаси шу шаҳарлар орқали ўтарди.

Олтин Ўрдага қарши зарба беришда Темурнинг ички зиддиятларидан усталик билан фойдаланади. Темур Олтин Ўрдани ўз давлатига қўшиб олмоқчи эмасди, фақат у шимолигарбда ўз давлати учун жуда хавfli куч бўлган хонликни заифлаштириш ва унинг шарқий қисмини ўз таъсири остидаги хонлар тасарруфига топшириш ҳамда Сарой Берка орқали ўтадиган қарвон йўлини ҳам Мовароуннаҳр орқали ўтиши учун қурашади. Темур Олтин Ўрданинг фақат Сирдарё қуйи оқимида

ги иқтисодий, сиёсий, ва маданий жиҳатдан Хоразм ва Мовароуннаҳрга бевосита боғлиқ бўлган ерларинигина қўшиб олмоқчи эди. Бу даврда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада икки мустақил ҳокимият қарор топиб, улар ўртасида кучли низолар давом этарди. Темур Ўрусхоннинг тазйикидан қочиб, ўз ҳузурига хомийлик истаб келган Оқ Ўрда хонзодаларидан Тўхтамишга бир неча бор ҳарбий ёрдам беради. 1379 йилда Тўхтамиш Темурнинг хомийлигида Оқ Ўрданинг тахтини эгаллашга муваффақ бўлади. Аммо Тўхтамиш Оқ Ўрдани, кейинроқ Олтин Ўрдани қўлга киритгандан сўнг, Темур кутгандек унинг таъсири ва паноҳи остида қолмади. У ўз хомийсига лозим бўлган шукронани тез унутди. Тўхтамиш оёққа туриб олгач, мустақил сиёсат юргизиб, кези келганда ҳатто Темурга қарши иш кўра бошлади. 1380 йилда Куликова майдонида Олтин Ўрда хони Мамай устидан қозонилган ғалаба Тўхтамишга Олтин Ўрда тахтини эгаллаб, Жўжи улусининг ҳар иккала қисмини янгидан бирлаштиришга имкон берди. У Олтин Ўрдани бирлаштириш ва унинг қудратини оширишга киришди. Ўз зафарларидан сармаст бўлган Тўхтамиш Олтин Ўрдани тиклаш билан унинг чегараларини кенгайтириш мақсадида Русия ерларига, Закавказье ва Озарбайжонга бир неча бор юришлар қилди. 1385 йилда у Табризни босиб олиш учун у ерга катта қўшин юборди. Ҳатто 1387—1388 йилларда Тўхтамиш Темурнинг навбатдаги ҳарбий юриши вақтида фурсатдан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга ҳужум қилди.

Олтин Ўрданинг қайта бирлаштирилиши ва унинг кучайиб бориши, бунинг устига Тўхта-

мишнинг жаҳонгирлик сиёсати Мовароуннаҳрда қарор топган Темур давлати учун ниҳоятда хавfli бўлиб, Темурнинг фаолиятига ҳалақит берибгина қолмай, балки унинг учун доимий таҳдид ҳам эди. Бу хавфни бартараф қилиш учун Темур Тўхтамишга қарши 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда уч марта катта юриш қилади. Айниқса, сўнгги икки юриш унинг учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Темур 1391 йилда 200 минг қўшин билан Самарқанддан чиқиб, қишни Тошкентда ўтказди. Баҳорда Қипчок дашти орқали ўтиб Уралга етиб боради. Темур ўзининг бу юриши ҳақида 1391 йил апрелида, «Турон султони Темур Булғор ҳокими Тўхтамишга қарши 200 минглик аскар билан бу ерлардан ўтди», деган сатрларни Улуғтоғ этагидаги қоятошлардан бирига ўйдириб ёздиради. Темур ва Тўхтамиш қўшинлари ҳозирги Самара билан Чистопол шаҳарлари оралигида жойлашган Қундузча (Кондурча) дарёси водийсида бир-бирига рўбарў келади. 1391 йилнинг 18 июнида бу ерда уч кун кирғинбарон жанг бўлиб, у Тўхтамиш қўшинининг батамом мағлубияти билан тугайди. Гарчи Темур жангда Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб, жуда катта ўлжани қўлга киритган бўлсада, аммо Олтин Ўрданинг ҳарбий ва иқтисодий қудрати ҳали кучли бўлиб, у тамомила шикаст топмаган эди. Шунинг учун улар ўртасида рақиблик давом этди.

Темур ва Тўхтамиш қўшинлари ўртасида сўнгги шиддатли жанг 1395 йилда Шимолий Кавказда Тарак дарёси водийсида содир бўлади. Бу дафъа жангда ҳам Темур ўз душманига қатъий зарба беради. Катта талофат бериб мағлубиятга учраган Олтин Ўрда хони Рус

князликлари ерлари томон чекиниб, унинг қалин ўрмонзорларида ўзига паноҳ излади. Темур Тўхтамишни рус ерларида таъқиб этиб Москвагача боради. Қайтишда Рязань князлиги ерлари орқали ўтиб, қуйи Волга бўйи ва унинг марказий шаҳарлари Сарой Берка, Сарой Боту ва Хожитархон (Астрахон) шаҳарларини эгаллайди Темур Олтин Ўрда тасарруфидаги барча маданий вилоятларнинг хўжалик ва савдо-сотик ишларига катта путур етказди. Бу вилоятлар ва улардаги йирик шаҳарлар анча вақтларгача иктисодий жиҳатдан қаддиларини ростлай ололмайдилар. Натижада Хитойни Яқин Шарқ мамлакатлари билан боғлаган савдо йўлининг Олтин Ўрда орқали ўтган шимолий тармоғи барҳам топади. Эндиликда бутун савдо қатнови яна Мовароуннаҳр шаҳарлари: Ўтрор, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро орқали Балх, Ҳирот ва Султония томон йўналади.

Россия муаррихлари Б. Л. Греков ва А.Ю. Якубовскийларнинг асосли хулосаларига қараганда, Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалаба қозониб Олтин Ўрдага берган қажатғич зарбаси фақатгина Ўрта Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек Рус князликлари учун ҳам буюк аҳамият касб этган эди. Чунки Олтин Ўрданинг, хусусан унинг сўнгги хонлари Мамай ва Тўхтамишларнинг Рус ерларида олиб борган узлуксиз талон-тароғлик юришлари Москва князлигига таҳлика солиб, унинг атрофидаги рус князликларининг ягона Россия давлатига бирлашишига имкон бермай, уларнинг тинқасини қуритган эди. Бундай ҳовинг барҳам топиши билан шубҳасиз, Россия давлатининг марказлашуви йўлида та-

бий равишда шарт-шароит вужудга келди. Эндиликда Темур ўзининг диққат эътиборини бутунлай Эрон, Ирок, Сурия, Қичик Осиё ярим ороли, Ҳиндистонни босиб олишга қаратади.

Хуросон ва Эронни фатҳ этишни Темур хали Тўхтамишни енгмасдан олдин бошлаган эди. Форс ерларини босиб олишда Темур Эронда ҳукм сурган сиёсий парокандаликдан фойдаланди. 14-асрнинг иккинчи ярмида Эронда бирлашган ягона давлат мавжуд эмас эди. Мамлакат бир неча мустақил ҳокимликларга бўлиниб идора қилинар эди. Озарбайжонда Жалоирлар давлати (1336—1411 йиллар), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337—1381 йиллар), Ҳиротда Куртлар давлати (1337—1381 йиллар) ҳукм сурарди. Бу давлатлар гарчи ўзаро бирлашиб ҳаракат қилган тақдирда ҳам Темурнинг жуда катта қўшинига қарши тура оладиган ҳарбий кучга эга эмас эди. Шу сабабли Темур улар устидан осонлик билан тезда ғалаба қозонди. 1380 йилда Темур бир неча етук сарҳанглар билан ўғли Мироншоҳ Мирзони Хуросонни фатҳ этиш учун юборади. Унинг орқасидан асосий куч билан тезда ўзи ҳам етиб боради. Хуросонда у икки хонадон — шимолда Сарбадорлар, жанубда Куртлар билан жанг қилишга мажбур бўлади. Айниқса Куртлар ҳокими Гиёсуддин Пирали Темурга каттиқ қаршилик кўрсатади. Мустаҳкам шаҳар девори ва машҳур Ихтиёруддин қалъасига эга бўлган Ҳирот шаҳри 1381 йилда шиддатли жангдан сўнг забт этилади. Темур шаҳар девори ва истехкомларини бузиб ташлайди. Ҳиротнинг машҳур уламо ва фозиллари Шаҳрисабзга жўнатилади. Шаҳарга катта ўлпон солинади. Ҳиротнинг қулаши билан деярли бир вақтда Сар-

бадорлар давлати ўз мустақиллигидан ажралади. Ўша даврнинг илму маърифат ва санъат марказларидан ҳисобланган Тус, Нишопур ва Сабзавор шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. Чунки ўз шаҳарларини ҳаробага айланишини истаманган хуросонликлар ихтиёрий равишда шаҳар дарвозаларини фотиҳ қўшинига очиб берадилар.

Шундай қилиб, бутун Хуросон Темур тасаруфига ўтади. Темурнинг Эронга юриши бу билан чекланмади. У Эронга 1386 йилдан бошлаб «уч йиллик», 1392 йилдан «беш йиллик» ва ниҳоят 1399 йилдан «етти йиллик» юришлар қилди.

1383 йилда Темур Сейстон (Сакистон), сўнгра Балужистонни забт этиб, Эроннинг жанубий ва шимоли-ғарбий вилоятлари томон аскар тортади. Эроннинг бу ўлкаларида ўша вақтда икки сулола ҳукм сурарди. Жанубий Форсда — Исфаконда Музаффарийлар ҳоким эди. Ирок ва Озарбайжон вилоятлари эса Жалойирийлар ҳукмдорлари қўлида бўлган. 1387 йилда Форс вилоятининг ҳукмдори Шоҳшужо ўз юртини талон-тарож ва вайронагарчиликдан сақлаб қолиш мақсадида ўз ихтиёри билан Темурга жангсиз таслим бўлади. Қизини Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Пирмуҳаммадга бериб, сулҳни никоҳ билан мустаҳкамлайди. Бирок Жалойирийлардан Султон Аҳмад (ҳукмронлиги 1382—1410) ўзининг курд суворийлари ҳамда озарбайжонлик ҳарбийлардан ташкил топган қўшини б-н Темурга қарши туради. Аммо жангда муваффақиятсизликка учраб Бағдодга чекинади. Сўнгра Темур Аракс дарёсидан кечиб ўтиб, бир зарба билан бутун Кавказни ўз қўлига бўйсундиради. Нахичевон, Ширвон ва

Тбилисига ғолибона кириб боради. Гилонни босиб олгач, у ердан Арманистонга ўтиб, машхур Ван қалъасини забт этади.

~ 1392 йилда Темур Астробод ва Мозондаронни қўлга киритгач, шиддатли муҳорабадан кейин тоғли Эроннинг асосий шахри Омулни, сўнгра Луристон ва Хузистонни забт этади. Темур Озарбайжонни батамом бўйсундириш учун катта қўшин билан бир неча бор юриш қилишга мажбур бўлди. Ниҳоят 1397 йилда Озарбайжон Темурга бутунлай таслим бўлади.

1398 йилнинг май ойида Темур 90 минг аскар билан Амударёдан ўтиб Ҳиндистонга юриш қилади. Августда Қобул шаҳрини забт этгач, олти ой мобайнида Мўлтонни қамал қилиб туради. Сўнгра Ҳинд дарёсидан ўтиб, декабрь бошларида у Дехлига етиб боради. Дехли остонасида содир бўлган жанг Темурнинг кўп йиллик юришлари тарихида энг шиддатли ва кўп талофатли муҳораба ҳисобланади. Бу ҳарбий тўқнашувда Дехли ҳукмдори Султон Маҳмуд душман сафларига қарши ўргатилган жанговар филларни ишга солади. Темур аскарлари зўғотали миҳлар қоқилган тахталарни бостириб келаётган хайвон йўлига ташлаш, пистирмадан чиқиб филлар хартумига қилич солувчи сарбозлар отряди, ҳамда устига шоҳшабба боғламлари ортилиб, жанг пайтида уларга ўт қўйиб юборилган туя ва кўтослар воситасида филлар хужумини даф этадилар. Филларнинг бир қисми шикаст топиб, қолганлари кўркувдан орқага қайтиб хинд аскарлари сафини бузиб, уларнинг бир қисмини янчиб юборади. Дехли ҳокими жангда енгилди. 1398 йилнинг 15 декабрида Темур 15 минг аскар би-

лан Дехлига кириб боради. Ўлжа олинган бойликлар билан малакали бинокор уста ва хунармандлар Самарқандга жўнатилади, қолган қисми амир ва лашкар бошлиқларига бўлиб берилади. Уларнинг ҳар бирига 150 нафардан асир олинган хунармандлар тегади. Темур кўшин тортиб Ганг дарёси соҳилларигача боради. Уша ердан орқага қайтиб, 1399 йилнинг баҳорида Самарқандга етиб келади ва ўзи билан кўпгина Ҳиндистон филларини ҳам олиб келади.

Пойтахтда Темур қисқа вақт дам олгач, Ғарбий Осиёга янги сафар ҳозирлигини кўриб кўшинлари билан йўлга чиқади. Қиш мавсумини у Қорабоғда ўтказиб, 1400 йилнинг ёзида Сурияга юриш қилади. Аввал Ҳалаб (Алеппо) ва Байрут шаҳарлари олиниб, 1401 йилнинг бошларида бир ойлик қамалдан сўнг Дамашқ таслим бўлади. Дамашқ забот этилгач, Темур кўшинга бироз дам бериш мақсадида Қорабоғга қайтади. Чунки муттасил юришлар, шиддатли жанглардан ҳориб, бехисоб ўлжалардан меъдаси тўйган кўшин ўзининг аввалги жангаворлик шиддатини йўқотган эди. Бунинг устига ёши олтмишдан ошиб қолган Соҳибқироннинг ўзи қаттиқ хасталанган эди. Аммо касаллик Темурнинг қаддини ҳам, иродасини ҳам бука олмади. Шу аҳволда у усмонли туркларнинг султони Боязид Йилдиримга қарши уруш эълон қилади.

Ўз даврининг жанговор суворийлари ҳамда 14-аср 2-ярмида янги тартибда тузилган пиеда аскарлар — «еничери»лардан иборат кўшинга эга бўлган усмонли турклар 1354 йили Галлиполни, 1362 йили Адрианополи забот этдилар. 1365 йили Султон Мурод Худовондиёр

пойтахтни Бурсадан Адрианопол (туркча Эдирне)га кўчирди ва бу шаҳар 1453 йилгача пойтахт бўлиб турди. Султон Боязид (1389—1402 йиллар) даврида усмонли турклар Кичик Осиё ярим оролида кучли ҳарбий-феодал давлатга айланади. Улар бутун Болқон ярим оролини забот этишга киришади. 1396 йил 25 сентябрда Никопол остонасида Туркия султони Боязид қарийиб 200 минг кишилиқ армияси билан салбчиларнинг 70 минглик бирлашган кўшинига қақшатғич зарба беради. Жангда Европа рицарларининг барча сараси ҳалок бўлди, қолганлари (10 мингга яқин киши) асир олинди. Сўнгра Султон Боязид Константинополни қамалга олиб, Византия устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу воқеалардан сўнг бутун Шарқий Европа давлатлари тахликага тушиб қолади. Худди шу пайтда Темурнинг Кичик Осиё ярим оролига усмонли турклар султони Боязидга қарши юриши бошланади. Бу даврда содир бўлган бундай мураккаб сиёсий вазиятдан Султон Боязид ҳам, Шарқий Европа давлатлари ҳукмдорлари ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ва ундан иложи борича бешикаст чиқиб олишга ҳаракат қиладилар. Шарқий Европа давлатлари Боязидга қарши курашиш учун Темур билан иттифок тузишга интилсалар, Туркия султони эса Темурни биргаликда Европага қарши курашга даъват этади.

Боязидга қарши биргаликда курашиш таклифи билан 1401 йилнинг август ойида Константинополнинг муваққат ҳокими Иоанн VIII Палеолог Қорабоғга — Темур қароргоҳига Доминикан монахлари Фрэнсис билан Александрни элчи қилиб юборади. Юнонистон императори Мануэль III Трапзонлик ва архиепископ

Иоанн Султониялик ҳам мана шундай таклиф билан Темурга мурожаат қиладилар. Венеция Темур агарда Боязидга қарши уруш бошлагудек бўлса, кемалар билан ёрдам қилишга ваъда беради. Ўз навбатида Темур билан Боязид ўртасида ҳам ёзишмалар олиб борилади. Боязид ўз мактубида Темурга биргаликда Европага қарши курашиш имқонига ишора қилади. Бирок, Темур бундай таклифни рад қилиб, усмонли турклар саройида паноҳ топган туркманларнинг исёнкор Оккююнлу ва Қоракуюнлу қабилаларининг бошлиқларини унга топширишни талаб қилади. Ўзаро музокаралар давомида ҳар икки томон ҳам ҳаёт-мамот йўлида бўладиган катта жангга тайёргарлик кўрадилар.

Темур билан Боязид кўшинлари ўртасида жанг 1402 йилнинг 28 июлида Анқара ёнида бошланади. Шунинг учун бу муҳораба тарихда «Анқара жангги» билан маълум. Муҳорабада ҳар икки томондан ҳаммаси бўлиб 400 минг нафар яхши машқ кўрган, жанглarda чиниққан жангчи ва лашқарбошилар иштирок этади. Бу тарихий жангда Темурнинг буюк саркардалик қобилияти ва маҳорати ҳар томонлама тўла намоён бўлади. 200 минглик Темур кўшинининг ўнг қанотига ўғли Мироншоҳ, чап қанотига набиралари Султон Ҳусайн ва Халил Султонлар билан кенжа ўғли Шохрух кўмондонлик қилади. Самарқанддан етиб келган янги жанговор қисмлардан ташкил топган кўшин марказини Темурнинг севимли набираси ва валиаҳди Муҳаммад Султон бошқаради. Кўшин марказининг манглайида учига ярим ой шаклидаги олтин тўғро ўрнатилган тўриқ от ёли осилган зангори давлат алами

(байроғи) муттасил тутиб турилган. Марказ ва қанотлар ортида соҳибқирон ва унинг икки набираси Пирмуҳаммад ва Искандарлар бошлиқ заҳирадаги қисмлар жойлаштирилиб, улар жанг ҳолатини муттасил кузатган ҳолда душманга тўсатдан бериладиган ҳал қилувчи зарбага тайёр турган.

Боязид армиясининг ўнг қанотига Султоннинг қайниси серб князи Лазаревич кўмондонлик қилади. Бу қисм ўт ирғитгич (раъдандоз)лар билан қуролланган серб полкларида ташкил топган эди. Македониялик аскарлардан иборат кўшиннинг сўл қанотини Боязиднинг ўғли Сулаймон Чалабий бошқаради. Бу қанот турк суворийлари билан кучайтирилган эди. Беш минглик пиёда «еничери»лар ҳамда отлик сипоҳий қисмлардан иборат марказ эса Боязид ва унинг ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафолар томонидан бошқарилади.

Икки катта кўшин ўртасида бошланган жанг авжига чиқиб, ҳал қилувчи паллага етганда Боязид лашқарининг Онатўли қисмлари Темур томонига ўтиб кетадилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, турклар лашқарининг каттагина қисми душманга жангсиз таслим бўлган, натижада Султон Боязиднинг кўшини батамом тор-мор этилиб, ўзи асир олинади. У билан бирга унинг хотини серб маликаси Оливера, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушадилар. Темур бу зафарли ғалаба билан бутун Кичик Осиё ярим оролини забт этиб, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир шаҳрига етиб боради. Измир забт этилгач, салбчиларнинг Яқин Шарқдаги охири қароргоҳи тугатилиб, Эгей денгизида жойлашган Хиос ва Лесбос оролла-

ридаги Генуя мулкларининг хукмдорлари таслим бўладилар. Ўз навбатида Миср подшоҳлари ҳам Темурга ўз итоаткорликларини изҳор этадилар. Темур Усмонли туркларнинг пойтахти Анқарани, шунингдек Никея, Бурса ва Измир шаҳарларини ҳамда кўплаб қишлоқларни талон-тарож қилади. Бурса шаҳрида у Византия ва бутун насоро оламининг Боязидга йиғиб берган божларидан иборат катта ўлжани кўлга киритади. Биргина Бурса шаҳридан олинган олтин ва жавоҳирларнинг ўзи каттагина карвонга юк бўлган.

Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба билан Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ва Византия императори Темурга ўз муборакномларини юборадилар. Хуллас, Европага улкан хавф солиб турган империяга берилган зарба учун Темурдан эндигина уйғонаётган бутун Европа миннатдор эди. Аммо Темур усмонли турклар давлатини бутунлай йўқ қилиб юбориш ниятида эмас эди. У бундан манфаатдор ҳам эмасди. Чунки салб юришларининг оқибатлари, Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларидаги илинжлари ҳали мусулмон олами ёдидан кўтарилмаган эди. Шунинг учун ҳам Темур Боязид ворисларига ҳиммат кўзи билан боқиб, уларга беқиёс мурувватлар қилди. Сулаймон Чалабийни у туркларнинг Европадаги вилоятларига ҳоким қилиб тайинлаб, унга ҳукмдорлик тожи ва ёриқлар инъом этди ва мансабдорлик сарпосини кийгизди. Эдирне (Адрианополи) шаҳри унинг пойтахти қилиб белгиланди. Анадўлу ярим оролининг шимоли-ғарбий қисми суюрғол сифатида Исо Чалабийга инъом этилиб, Бурса шаҳри унинг пойтахти бўлди. 1403 йил-

да асирликда вафот этган Боязид лозим даражадаги иззат-икром билан Бурса шаҳридаги Усмонлилар сулоласининг хилхонасига дафн этилди.

1404 йилнинг май ойида Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келади ва ўзининг Хитойга бўладиган ҳарбий юришига тараддуд кўради. Шубҳасиз, Темур Хитойга юриш учун бир неча йил пухта тайёргарлик кўрган эди. Сафар учун керакли маълумотлар йиллар давомида Хитойга юборилган савдо карвонлари орқали аллақачон тўплаб олинганди. 1404 йилнинг охирида қаҳратон қишда у яхши кулланган 200 минглик қўшин билан Самарқанддан Хитой сафарига чиқади. Қўшиннинг асосий қисми ҳисобланган ўнг қанот Шоҳрухия, Тошкент ва Сайрам оралигида тўпланади. Унга Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон ҳамда Умаршайхнинг ўғли Аҳмад қўмондонлик қиладилар. Темурнинг набираси Султон Ҳусайн бошлиқ қўшиннинг сўл қаноти Ясси (Туркистон) ва Савронда жойлашади. Темурнинг ўзи қўшиннинг марказини бошқариб, декабрь ойида Оқсулот мавзеида тўхтади. Ўша ойнинг 25-куни у Ўтрор шаҳри томон йўл олди. 1405 йилнинг бошларида Сирдарёга етиб боради. Қиш ниҳоятда қаҳратон эди. Сирдарё калин тўнгиб қолганидан қўшин 4 январда муз устидан бемалол дарёни кесиб ўтади. Совуқнинг қаттиқлигидан аскарлар аксариятининг кулоқ ва бурунлари, қўл ва оёқларини совуқ олган эди. Бир қанча аскарлар ва айрим ҳарбий бошлиқлар ҳатто совуқдан, тўнгиб ҳалок бўлган эди. Бироқ Темур мағрурона қайсарлик билан қўшинни фақат олға сурарди. 14 январда у Ўтрорга етиб келиб, шаҳар яқи-

нида ўрдугоҳ (лагерь) қуришга мажбур бўлади. Чунки у йўлда шамоллаб, қаттиқ бетоб бўлиб қолган эди. Ўтрорда унинг касали зўрайиб ётиб қолади. Зудлик билан уни Ўтрор ҳокими Бердибекнинг саройига оладилар. Сарой табиби Мавлоно Файзуллоҳ бемор Темурнинг ҳолати умидсиз экани тўғрисида маълум қилади. Манбалардан маълум бўлишича, ҳолати разм вақтини яқинлашганини сезган соҳибқирон ҳамсафар набиралари ва қуролдош амирларини ўзаро иттифоқ ва дўстона ҳаёт кечиришларини истаб, ўзига ворис этиб тайинланган Пир-мўхаммадга итоат этишларини васият қилган. Ҳатто Темур ҳилватгоҳида ҳозир бўлган амирлардан Шоҳмалик ва Шайх Нуриддинлар унинг васияти вожибини оғишмай сўзсиз адо этажаклари ҳақида аҳди ваъда ҳам берганлар. Бу воқеадан сўнг 1405 йилнинг 18 февраль куни кечқурун Темур вафот этади. Унинг вафоти ҳақидаги хабар гарчи аввалда сир тутилса-да, аммо кўп вақт ўтмай бу нохуш хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб кетади. Темурнинг жасади Самарқандга олиб келинади. Бу ерда ўзи ихлос қўйган пири Имом Саид Барака учун бино қилинган мухташам мақбарага дафн қилинади.

Шундай қилиб, Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлик даврида кўп қўшни мамлакатларни забт этди. Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадарли ғоят катта территорияни ўз ичига олган улкан бир салтанатни вужудга келтириш. Бундан ташқари, яна у Осиёнинг жануби-ғарбий томонлари, Кичик Осиё, Сурия, Миср ва шимоли-ғарбда Қуйи Волга, Дон бўйлари, шимоли-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёси бўй-

лари ҳамда жануби-шарқда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган мамлакатларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди. Ушбу мамлакатлардан у жуда кўп ўлжаларни олиб кетди. Темур фақат ўлжалар билан чекланиб қолмай, боз устига Европа ва Ғарбий Осиё мамлакатларини Узок Шарқ билан боғлаган жаҳон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйди. У Олтин Ўрда территориясидан ўтган шимолий савдо йўлини Ўрта Осиё орқали ўтган қадимий йўлга яна буриб юборишга зўр бериб ҳаракат қилди. Темур ана шу мақсадни кўзда тутган ҳолда Олтин Ўрданинг савдо-сотик ривожланган шаҳарлари Азоқ (Азов), Сарой Берка, Астрахон, Урганч ва бошқа шаҳарларини вайрон қилади. Темурнинг вафоти ва ундан кейин юз берган сиёсий тангликлар бу режанинг тўла амалга ошириливига ҳалакит берди.

Темурнинг ҳарбий юришлари, олиб борган жангларининг оқибатларига баҳо берилар экан, шунини таъкидлаб ўтиш керакки, унинг фаолияти қўйилган мақсад ва режалари жиҳатидан икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш йўлида курашди, Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган маҳаллий зодагонлардан иборат ижтимоий кучлар ёрдамида ўрта асрларнинг тарқок феодал мулкларини бирлаштириш учун кураш олиб борди. Темурнинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиёти йўлида шубҳасиз ижобий аҳамият касб этди.

Феодал таркоқлик тугатилиб, марказлашган давлатнинг тузилганлиги ижобий оқибатларга олиб келди. Мамлакатдаги ишлаб чиқарувчи кучларни ва мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги даврида жиддий зарар кўрган иктисодиётни тиклаш учун қулайроқ шароит вужудга келди. Айтилган вақтда хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончиликда муайян силжишлар рўй берди. Хунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди, фан ва маданият раванқ топа бошлади.

Темур фаолиятининг иккинчи босқичи асосан 1386 йилдан бошланиб, 1402 йилгача давом этади. Бу даврда Темур «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» ҳарбий юришларини амалга оширган. Унинг Олтин Ўрда, Эрон, Ироқ, Закавказье, Кичик Осиё, Миср ва Ҳиндистонда олиб борган юришлари ва жангу-жадаллари, шубҳасиз, тажовузкорлик тусига эга эди. Бу урушлар ниҳоятда шафқатсизлик билан олиб борилган.

Темурнинг истило қилинган мамлакатлардаги зулмкор тартиблари кўпинча кўзғолонлар кўтарилишига сабаб бўларди. 1383 йилда Сабзавор ва Ҳирот шаҳарларида, 1387 йилда Исфихон ва Шерозда, 1401 йилда Бағдодда катта халқ кўзғолонлари бўлиб ўтади. Бу кўзғолонларни Темур шафқатсиз бостириб, кўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Темурнинг ҳарбий юришлари ва жангу-жадалларидаги бундай фаолияти теранроқ талқин этилиб, унга баҳо бериладиган бўлса, шунини айтиш мумкинки, у аввало Осиё саркардаси эди. Темур ўзининг ғолиб аскарлари ва курулларидан ўз замонасининг таомили бўйича фойдаланган. Тўғри, жазо ниҳоятда қаттиқ,

лекин кўпинча адолатли бўлганди. Исфихон ва Шерозда аввал тузилган ўртадаги аҳдга хийнат қилинганлиги ва қатл этилган уч минг аскари учун Темур қасос тариқасида қатли ом қилган. Хуллас, Темур Ўрта асрларда шаклланиб ривож топган феодал жамиятининг мураккаб сиймоси. У юксак ҳарбий даҳолик ва қатъиятлик билан ўз жамиятига хизмат қилди. Шу сабабли бўлса керак, муаррихлар бундай сифатларга эга бўлгани учун Темурни Македониялик Искандар, Қайсар (Юлий Цезарь) ва Чингизхонларга қиёс қилиб, улар билан бир сафга қўядилар.

Шундай қилиб, Темурнинг кўп йиллик ҳарбий юришлари оқибатида, зўрлик асосда бўлса-да, Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Ҳиндистонни камраб олган ўз даврида жаҳондаги энг йирик ҳарбий-феодал салтанати ташкил топди. Айтилган вақтда бу давлат тасарруфидаги мамлакатларда яшаган халқлар ўртасида бевосита иктисодий ва маданий алоқалар кучайиб, уларнинг кейинги тақдирида у ижобий роль ўйнади.

СОҲИБҚИРОН ДАВЛАТИНИНГ ИЧКИ ҲАЁТИ, ҲАРБИЙ ИСЛОХОТ

Темур замонасининг буюк империясини барпо қилган бўлса-да, аммо у умрининг охиригача ўзини бу давлатнинг «қонуний» хони деб эълон қила олмади. Чунки у насл-насаби жиҳатидан чингизийлар сулоласига мансуб эмас эди. Шунинг учун ҳам Амир Қозонхон томонидан белгиланган анъанага кўра, Темур аввал ўз ҳузурида Мовароуннахрнинг Чингиз-

хон авлодидан бўлган ўттизинчи хони Суюрғатмишни (1370—1388 йиллар), унинг вафотидан кейин эса Суюрғатмишнинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388—1402 йиллар) расмий хон қилиб кўтариб, ҳатто умрининг охиригача уларнинг номидан ёрликлар чиқартиради, пуллар зарб эттиради. Аммо ҳар икки хон ҳам номигагина «хон» бўлиб, давлатнинг сиёсий ҳаётига ва Темур берган фармойишларга мутлақо аралашмасдилар. Шунга қарамадан, Темур мамлакатда ўзининг бевосита ҳукмронлигига қонуний тус бериш ва уни мустақкамлаб олиш мақсадида ўзининг олдинги рақиби Амир Ҳусайннинг тул хотини Сарой Мулкхонимга уйланади. Сарой Мулкхоним Мовароуннаҳрнинг Чигатой хонадонидан чиққан сўнги хони Чингизийлар авлоди Қозонхоннинг қизи эди. 1370 йилда Сарой Мулкхоним билан бўлган никоҳ туфайли Темур узининг амирлик даражасига «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» унвонини кўшиб олади ва расмий ҳужжатларда «Амир Темур кўрагоний» номи билан юритилишига мушарраф бўлади.

Темур босиб олинган вилоятларни ўғиллари, набиралари ва нуфузли амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб улар орқали бошқарди. Мовароуннаҳрдан ташқари ўз тасарруфидаги барча вилоят ва мамлакатларни Темур тўрт улусга бўлди. Тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга Балх вилояти билан 12 минг навқарлик кўшин, иккинчи ўғли Умаршайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўғли Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон билан 9 минг кишилик кўшин, кенжа ўғли Шохруҳга Хуросон, Журжон, Мозондарон, Сейистон (Сакистон) билан 7 минг аскар бе-

рилди. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Улус ҳукмдорларининг алоҳида давлат девонхонаси бўлиб, уларнинг марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз кўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюрғол Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий этилиб, у «иктоъ» каби маълум туман ёки вилоятларни ҳукумат ёрлиғи билан Ғарбдаги «феод» ёки «лен» тарзида олий ҳукмдор авлодлари ва алоҳида хизмат кўрсатган, юқори табақлага мансуб зодагонларга инъом тариқасида беришни англатади. Баъзан суюрғол ерлари марказий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган. Масалан, Муҳаммад Жаҳонгир вафотидан сўнг унга тегишли Балх вилоятига Қобул, Ғазна ва Қандаҳорни кўшиб, марҳумнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилди. Шунингдек, Темур Умаршайхнинг ўғли Рустамга Исфохонни, Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга Бағдодни суюрғол қилади. Шу тарзда салтанатнинг Мовароуннаҳрдан ташқари қисми бир қанча бўлақларга бўлиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шаҳзода ва амирлар ўз тасарруфидаги улусларда кишваргирлик — иложи борича мустақил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиддийлашган пайтлардагина вилоят ҳокимларини тийиш учун уларнинг ички ишларига аралашарди. Шубҳасиз, суюрғол тартибининг кучайиши оқибатда айрим вилоятларнинг маълум даражада мавқеини ошишига олиб келган ва ички ни-

золарни келтириб чиқарган. Темур ҳаётлик чоғидаёқ мамлакатнинг чекка ўлкаларидагина эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низолар ва урушлар бўлиб турган. Лекин, чекланмаган ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган, кучли қўшинга таянган буюк ҳукмдор айрим вилоятларнинг саркаш феодал доиралари томонидан кўтарилган исёнларни ва халқ ҳаракатларини доимо осонгина бостира оларди.

Темур даврида давлатнинг марказий маъмурияти бошида девонбеги, унинг ёнида аркбеги (маросимларни бошқарувчи) ҳамда тўрт вазир турарди. Биринчи вазир ер солиқлари, чегара божини ундириш ҳамда миршаблик ишларини бажарган. Иккинчиси аскарлар маоши ва озиқ-овқат таъминотлари билан шугулланган. Учинчи вазир ҳарбийлар, уларнинг лавозиму-мансабларга тайинланиши ва мерос ишларига қараган. Тўртинчиси сарой ҳаражатларини бошқарган. Темур давлат тузилиши соҳасида катта ўзгаришларни амалга оширмаган бўлса-да, ҳар ҳолда мамлакатни 14-асрнинг биринчи ярмида мўғул хони Кебек ҳукмронлиги даврида жорий этилган ҳарбий-маъмурий бўлинишини сақлаб қолади. Аммо давлатнинг маъмурий идора этиш таркибининг такомиллига суюрғолнинг кенг тарқалиши тўққинлик қилади.

Темур ички ва ташқи сиёсатида асосан қўшинга суянар эди. У ҳарбий куч билан забт этилган мамлакатлар халқларини зўрлик билан тутиб турарди. Шунинг учун ҳам у ҳарбий ислоҳга, айниқса қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички инти-

зом масалаларига ниҳоятда катта аҳамият берарди. Шу боисдан Темур манбаларда замонасининг машҳур саркардаси ва энг йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади. Унинг ҳарбий истеъдоди, саркардалиқ маҳорати қўшинларининг тузилишида ҳамда Олтин Ўрда хони Тўхтамиш, Дехли султони Маҳмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларида ва шиддатли маҳорабалар майдонида қўллаган — «савқулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари «таъбиятулжайш» (тактикалари) да намоён бўлган.

Темур қўшини ўнталик аскарый бирикмалар асосида тузилган лашкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ўн минглик, «ҳазора» — минглик, «хўшун» — юзлик ва «айл» — ўнлик бирикмаларига бўлинган. Туманларда аскарларнинг сони 10 минг, қўшинда 100 минг нафардан ортиқ бўлган. Темур ўнминглик лашкарни бошқариш учун «туман оғаси», минглик бўлинмалар учун «мирихазора», юзликлар учун «хўшунбоши» ва ўнликлар учун эса «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни жорий этади. Уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маоши белгилаб берилади. Масалан, оддий сипоҳий маоши минган отининг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2—4 от баробарида, айлбоши қарамоғидаги навкарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробарлик маош олган. Мингбошиларнинг маоши хўшунбошиникидан уч баробар ортиқ бўлган. Жангларда баҳодирлик кўрсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки мамлакат ёки вилоят забт этса у туғ, ноғора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига

бемалол кириш ҳуқуқи ҳамда бирон вилоятнинг ноиблиги билан сийланган.

Бўлинма бошлиқлари — амирлар Темурга тобе бўлган қирқ аймақ (қабила) дан ўн иккитаси: барлос, арғин, жалоир, тулкичи, дулдой, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор ва тархонлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содиқ бўлган 313 нафар кишига берилган. Булардан биттаси — амир ул-умаро, тўрттаси — бекларбеги, юзтадан — мингбоши, юзбоши ва ўнбоши бўлган. Булардан ташқари яна ўн икки нафар кишига биринчидан то ўн иккинчи даражали амирлик унвонлари берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир ул-умаронинг ноиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амир ул-умарога бир байроқ, ноғора, ўн минглик қўшин — туғ ва чортуғ, тўрт нафар бекларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу (карнай) берилган.

Бу нишонлар қўшни бўлинмаларини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта қизил байроқ, қўшин бошлиғи амир ул-умаро ёки бекларбегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонига қокиллар осилган икки дўл ноғора юзбошининг аломати бўлган. Отлик қисмларни бошқариш учун махсус ажратилган суворий довулчилар икки томонига икки дўл ноғора довул осилиб, жанг пайтларида суворийларни маҳорабага солиш мақсадида улар бонг уриб қокилган.

15-аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир

жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озик-овқат, камони билан ўттиз ўқли садок, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта заҳира чопқур оти, ўрдугоҳда ҳар бир «айл» — ўнлук қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўрок, болта, бигиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман аркон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди. Ҳарбий сафарбарлик вақтида ҳар бир вилоят олдиндан белгилаб қўйилган асосий «асл», ҳамда заҳира — «изофа», яъни резерв қисмларни тўплаб берарди. Вилоятлар тошотар (сангандоз), девор бузувчи (манжаник), ўт отадиган (раъдандоз ва нафтандоз) ҳамда ўзи отар қуролларни ишлата биладиган жангчиларни тайёрлаб берар эди. Аскарий қисмларни вилоятлардан тўплаш билан товочи мансабидаги амалдорлар шуғулланар эди.

Темур аскар ва амирлашкарларга алоҳида эътибор беради. Ҳар бир зобит (бўлинманинг хўшун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз саналган. Олдий навқар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ва адолатли бўлиши лозим ҳисобланган. Қўшинлар ҳарбий юришга чиққан вақтда, айниқса интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Ҳар бир бўлинманинг айлбоши, хўшунбошиси, туман оғаси ва қўшин амири ўз ўрнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиларди. Сафарда энг олдинда ҳар бир қўшин қисмлари билан энг довюрак ва ботир аскарлардан танлаб олинган хабаргири, яъни хабарчилар деб юритилган айғоқчи-қузатувчилар бўлинмаси юрган. Хабарчилар орқасидан соқчи-

лар бўлинмаси — «ясовул» борган. Қўшиннинг асосий қисмлари олдида «манглай» — авангард қисмлар ҳаракатда бўлган. Манглай асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат бўлган. Манглай билан қўшиннинг асосий қисмлари оралигида эса қўмондоннинг қароргоҳи ва унинг ён атрофида изофа, яъни заҳира (резерв) қисмлар жойлашган. Муҳораба жанг оқибатини ана шу изофа қисмлар ҳал қилган. Юриш вақтида қўшинлар олдида алоҳида йўл бошловчилар — «кучорчилар» гуруҳи бўлган. Кучорчиларни қўшин қисмлари ўртасида Темурнинг ўзи тақсимлаб берган. Темур қўшини асосий жанговор қисми — марказ ҳамда ўнг қанот (барангар) ва сўл қанот (жавангар)лардан иборат бўлган. Ҳар бир қанотнинг олдида кўрикчи манглай — авангард, ён томонларида ҳам кўрикчи аскарний қўшилмалар — «канбул»лар бўларди. Шу тариқа қўшин етти қисм — «қўл»лардан иборат бўлиб, булардан учтаси: марказ, барангар, жавангарлар мустақил; тўрттаси: икки манглай ва икки канбуллар тобе қисмлар эди. Қўшиннинг бундай жойлаштирилишининг ўзига хос томони шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмга қараганда анча кучли эди. Бундан шубҳасиз савқулжайш (стратегия) ҳамда жангда турли хил муҳораба услублари — таъбиятулжайшнинг қўлланаш мақсади кўзда тутилган. Ўрта аср муаллифи Шарофуддин Али Яздий қўшиннинг етти қўл — қисмга бўлиб жойлаштириш тартибини биринчи бўлиб Темур жорий қилган деб эъзади. Бу қўллар жангларда мустақил ҳаракат қилиб, фақат қўшин қўмондонига бўйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йўлларда тўхтаб ўрдугоҳ — қароргоҳ қуришга тўғри келарди.

Амир Темур.

Малик Набиев чизган сурат. 1994.

Агарда ўрдугоҳ душманга яқинроқ жойда жойлашса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари — «турлар», хандаклар, «чоҳпар» (чукур ўра) лар ва «кочи» — марзалар билан ўраб олинар эди. Қўшиннинг изофа (резерв) қисмлари кўмондон ўрдугоҳини қўриқлаб турар эди. Жанг вақтида улар зарур бўлган жойларда жангга солинарди. Қўриқчи канбуллар эса душман қўшиннинг ўнг ёки чап қанотини ёриб киришига ва ён томонларидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришига йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Канбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Қўшинда айниқса у жангга кирган пайтларида пиёда аскарлар алоҳида ўринни тутган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отликлардан олдинда турар ва душман ҳужум қилган вақтда чоҳпар ва турлар (мудофаа иншоотлари) орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирардилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшин амирлари пиёдалар билан отликларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор берардилар.

Шундай қилиб, Темур замонасининг кучли ва энг жанговар қўшинини ташкил қилади. Аскар бошлиқлари ва навкарларини қаршилик кўрсатувчи кучларга нисбатан бешафқат руҳида тарбиялашга муваффақ бўлади. У қўшинни турли-туман жанговар қуро-яроғлар, ўт ва тошотар — раъдандоз, манжаниқ ва ўзигар қуроллар билан қуроолантирди. Жангларда муҳораба қилишнинг янги услубларини қўлади. Забт қилинган мамлакатларда норозилик билдирган ёки кўзғолон кўтарган аҳолини шафқатсиз жазолади. Кўпинча кутилган хавф рўй бермасдан туриб унинг олдини олиш чора-

ларини кўради. Темур кўшинини Жаҳонгир, Сайфуддин ва Пирхусайн барлослар, Окбуға, Усмон Аббос, Муҳаммад Султон Қамарий, Тибон Баҳодир, Урисбуға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Муҳаммад Қазғон, Сарик Атка ва Музаффар Учқора каби жангларда шухрат топган маҳоратли сарҳанглари бошқаради.

Темурнинг ҳарбий санъати ва давлатни бошқариш тартибига бағишланган махсус асар битилиб, у «Темур тузуклари» номи билан машхур. Тузукдаги барча воқеалар Темур тилидан ҳикоя қилинади. Шунинг учун бу асар шахсан Темурнинг оғзидан ёзиб олинган деб ҳисобланади. Унда давлатни бошқаришда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида баён этилади.

Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Темур турк, араб ва эронликлар тарихини чукур билган. Амалий жиҳатдан фойда келтира оладиган ҳар қанақа билимни қадрлаган. Темур давлат ишлари учун ҳамма нарсанинг фойдали томонларини олишга ҳаракат қилган. У давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда, шу соҳанинг билимдонлари ва уламо-лар билан маслаҳатлашарди. Одатда у тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, илоҳиёт соҳасидаги машхур уламо-лар билан суҳбатлар ўтказарди. Бундай суҳбатларда под-

шоликка оид муҳим ишлар ҳақида ҳам сўз юритиларди. Масалан, 1403 йилда у ўз хузурда уламоларнинг мажлисини чақириб, унда нутқ сўзлаган. Мамлакат ҳамда фуқароларни бошқаришда, турли хил иншоотлар ва жамоат биноларини қуришда унга олимлар ва фузалолар ўз маслаҳатлари билан кўмаклашишларини сўраган.

Темур саройида уламолардан Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Муниши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Баҳруддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмонуддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Олоуддин Коший, Жалол Хокий ва бошқалар хизмат қиларди. Темур илм-фаннинг риёзиёт, хандаса, меъморлик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа соҳаларининг ривожига катта эътибор берар эди. Шундай бўлса-да, ўз режа ва мақсадларининг рўёбга чиқаришида Темур кўпроқ мулкдор зодагонлар ва ҳарбий жангчилар орасида шуҳрат топган такводор руҳонийлар табақаси вакиллариغا суянади. У Имом Саййид Баракани ўзининг пири деб ҳисоблайди. Саййид Барака Темур «килич билан ниманики қўлга киритган бўлса, шуларни тоат-ибодат, ҳамда фатволар бериб дуоғўйлик билан мустаҳкамлаб беришга ҳаракат қилади». Темур мамлакат аҳолисининг такводор қисми ўртасида ўз нуфузини ошириш мақсадида ислом мазҳаблари ўртасидаги баъзи бир келишмовчиликлардан усталик билан фойдаланади. Вилоятларда камситилган мазҳаб такводорларини ҳимоя остига олиб, ҳатто айбдорларни қаттиққўллик билан жазолайди. В. В. Бартольднинг ёзишича, «Сурияда Али ва унинг авлодларини ҳимоя қилганлиги ва бунинг учун суриялик-

лар томонидан чинакам шиа аталган Темур, Хуросонда сунний таълимотини тиклаган. Мозандаронда пайгамбар чорёрларининг қабрларини оёқ ости қилган ший дарвишларини жазолаган».

Ўзининг кўп йиллик ҳарбий юришлари давомида Темур ўз салтанатининг шон-шуҳрати учун унинг марказий қисми бўлган Мовароуннахр, айниқса пойтахт Самарқанднинг ободонлигига алоҳида аҳамият беради. Бунинг учун у забт этилган мамлакатлардан моддий бойликлар билан бирга жуда кўп хунармандлар, санъат аҳллари ва олимларни асир қилиб Мовароуннахрга олиб келади ва мамлакатни обод этишда уларни зўрлаб ишлатади. Темурга ҳар бир зафарли воқеа ва севинчли ҳодисани мухташам меъморлик обидаси барпо этиш билан нишонлаш одати бўлган. Шу мақсадда Хиндистондан олиб келинган юзларча моҳир ғишт терувчи баннолар, Шероз, Исфихон ва Дамашқнинг машҳур уста-хунармандлари мамлакатда ҳашамдор иморату иншоотлар бино қиладилар. Темур Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда мадраса, Туркистонда машҳур шайх Кулхўжа Аҳмад Яссавий қабри устига мақбара бино қилдирса-да, лекин ўзининг саховат ва ҳимматини Кеш ва Самарқандда олий иморатлар қурдиришда кўрсатди. Ўзининг Она Ватани Кешда отасининг қабри устига мақбара, ўгли Жаҳонгирга мақбара билан бирга масжид қурдирди. Темур хукмронлигининг илк даврида Кеш шахрини пойтахтга айлантириш ниятида бўлиб, унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Кешда дунёга донги кетган машҳур Оксарой кад кўтарди. Эроний меъморларнинг маҳорати билан бино

килинган бу мухташам саройнинг пештоки, току равоқлари ва деворлари зангори ва олтин рангдаги арабий нақшли кошнлар, гулдор ўймакор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешга алоҳида эътибор бериб, уни Мовароуннахрнинг маданий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббатул илм вал адаб» унвонига эга бўлди. Аммо Заҳируддин Бобур тарифлаганидек, «Темурбекнинг зоди-буди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтиромлар қилди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Чунки Кешнинг қобилияти шаҳар бўларга Самарқандча эмас эди. Охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ук ихтиёр қилди».

САМАРҚАНД — МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ПОЙТАХТИ

Самарқанд салтанат пойтахти қилиб олинган, у алоҳида имтиёзга эга бўлган шаҳарга айланади. Самарқандда Исфихон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарларининг меъмору бинокорлари қўли билан саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилади. Шаҳар ташқарисида эса боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилади. 1403 — 1404 йилларда Самарқандда бўлган Испания элчиси Дон Рюи Гонзалес де Клавихо Темурнинг олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган эди. Худди шу даврда Шоҳи Зинда меъморий ёдгорликлари гуруҳининг Шодимулк оғо, Амир Ҳусайн, Ширинбека оғо каби ажойиб мақбаралари, ҳозирги вақтда Бибиҳоним номи билан машҳур бўлган жоме масжиди, Гўримири даҳмаси ва бошқалар бино қили-

нади. Темур ўзининг бутун бинокорлик соҳасидаги фаолиятида ҳам аввало сиёсий мақсадларни кўзда тутди. Масалан, Шаҳрисабздаги машҳур Оксаройнинг кошнкор ва парчинкор пештоқининг гулдор нақшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонмасанг, бизнинг иморатларимизга боқ» деган хитобнома битилган. Туркистон шаҳрида Қулхўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Чунки деҳқончилик воҳалари билан бепоён Дашти Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кўтарган бу улугвор меъморий иморат кўчмани чорвадорлар наздида Темур давлатининг қудрати ва маҳобатига ишора қилиб турарди.

Мўғуллар босқинида бутунлай вайрон этилган ва аксари аҳолиси қириб ташланган ва қисман қул қилинган Самарқанд шаҳри Темур ҳукмронлиги даврида ўзининг қадимги ўрни Афросиёбдан бирмунча жануброқда бутунлай янгитдан қурилади. Шаҳар теваараги мустаҳкам қалъа девори билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан аталувчи олтита дарвоза ўрнатилади. Шаҳар аркида Темурнинг қароргоҳи Кўксарой ва Бўстонсаройлар бино қилинади. Кўксарой тўрт қаватли бўлиб, гумбазлари ва деворлари зангори кошнлар, нақшнкор ва гулдор парчинлар билан қоплангани учун у шундай аталган. Кўксаройда хонларни подшолик тахтига ўтқазиб маросими вақтида уларни оқ кигиз устига олиб ўтказадиган, тошдан тахткурси — Кўктош қўйилган эди. Булардан ташқари арқда давлат девонхонаси, курол-яроғлар устахонаси ва аслаҳахона, танга-

лар сўкиладиган зарбхона, қамоқхона каби иморатлар жойлашган эди.

Бу даврда Самарқандда кўркам ва мухташам бинолардан ташқари шахристон ёни — рабоди доҳилда турли-туман касбдаги ҳунармандлар маҳаллалари қад кўтарди. Темур мамлакатда, хусусан унинг пойтахти Самарқандда ҳунармандчиликни жонлантиришга алоҳида эътибор беради. Испан элчиси Клавихонинг ёзишича, у ҳунарли бирор кишини ҳам Мовароуннаҳрни ташлаб кетишига йўл қўймаган. Аскинча, Темурнинг амри-фармони билан Дамашкнинг энг мохир тўқувчилари, Ҳалабнинг машҳур пахта йигирувчи, Анқаранинг мовут тўқувчи корхоналари, Туркия ва Гуржистоннинг заргарлари, хуллас, кўп касб-ҳунар соҳиблари бошқа шаҳарлардан Самарқандга кўчириб олиб келинди. Ўша даврда шаҳарда турли дин ва мазҳаблардаги кишилар истиқомат қиларди. Клавихонинг маълумотига кўра, Самарқандда 150 мингдан зиёд аҳоли яшаган. Шаҳар майдони Испаниянинг Шиблия (Севилья) шаҳридан кенгроқ бўлган. Лекин унинг бу маълумотида шаҳар арки билан қалъа, яъни ички шаҳар қисмларигина кўзда тутилган ҳолос.

Темур шаҳарлардаги қурилишлардан ташқари, Самарқанд атрофида ўзининг хешу-ақраболарига атаб гўзал боғлар қурдирди. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорлар (Аҳмад Боғишамолий ва бошқалар)нинг ақл-заковати, меҳнати-ю маҳорати билан барпо этилган Боғидилкушо, Боғичинор, Боғибихишт, Боғибаланд, Давлатобод, Боғинав, Боғишамол каби чорбоғлар ва улардаги гўзал кўшклар ўша давр боғдорчилиқ санъатининг намуналари-

дандир. Боғларда чинор, садақайрағоч каби манзарали дарахтлар тартиб билан ўтказилган. Манбаларда таъриф этилишича, Самарқанд булуки (атрофи) ўша вақтларда шаҳарнинг энг гўзал ва энг ҳашаматли қисми ҳисобланган. Бу ерда катталиги бир ярми-икки чакиримга чўзилган боғлар ва улардаги сайргоҳлардан ташқари, аркони давлатнинг ўйин-кулги қиладиган жойлари — ишратхоналар ва хилватхоналар жойлашган. Манбаларда айтилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғдилкушонинг ташқи ҳовлисида подшоҳ саройлари бўлиб, унда қуролланган аскарлар турган, ички ҳовлида эса, туғлар билан безатилган олти фил ҳайкали сафга терилган. Учинчи ҳовли Темурнинг меҳмонлар қабул қиладиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Бу ҳовлиларнинг ташқарисида гирдига олма ва чинорлар ўтказилган ҳовузлар, уларнинг суви шодравони — фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалқиб ўйнаб турган. Шаҳарнинг жанубидаги Боғибихишт гўзал меъморий услубда қурилган саройи ва қувончни оширувчи боғи билан машҳур бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, сарой Табризнинг соф оқ мрамридан бино қилиниб, атрофи хандақ билан иҳота этилган. Боғнинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси ҳам бўлган. Темур бу саройни севимли набираларидан бири Мироншоҳнинг қизига ҳадя қилган эди. Бўш вақтларида у неварасининг Боғибихиштдаги хилватхонасида (эрмитаж) бўларди. Боғичинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда кўркам чинорлар қад кўтарган, сўлим йўллар хоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қасрнинг ташқариси Шомнаққошларининг моҳирона ижоди билан беза-

тилган, ичкараси гўзал сурат ва лавҳалар билан зийнатланган қимматбаҳо буюмлар (оғир кумуш куббалар, тахтлар ва бошқа маиший ашёлар) га лиқ тўла эди. Боғишамол ва Боғинав саройилари тархи мураббаъ — тўғри тўрт бурчак шаклда бўлиб, томонлари бир ярим минг кадам бўлган. Саҳни қайрағоч ва фил суягидан кошинли қилиб ишланган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тўйлар, издаҳомлар, сайллар ва шоҳона меҳмондорчиликлар ўтказилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташкил этилган издаҳом ва сайллар ниҳоятда гавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табақа вакиллари — давлатмандлару фақир-фуқаролар иштирок этган. Тантанали издаҳом тартибидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либосларига катта эътибор берилган. Масалан, расмий маросимларда амир ул-умаро, бегларбегилар, амирлар, нўёнлар, сардорлар, улус, туманот ва ҳўшунот амирлари, шунингдек, мингбошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сўл томонидан, саййидлар, козилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақадаги кишилар подшоҳнинг ўнг тарафидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонтарлар (шаҳар ҳокими), кадхудолар (кишлоқ оксоколи), вазирларнинг орқасидан жой олганлар. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар ва қоравулларнинг жойи тахт орқасида бўлган. Гарчи Темур ўз салтанати тахтини ҳароб этилган мамлакатлар эвазига қурган бўлса ҳам, жаҳонгир ўша халқларнинг тантанавор маросимлари ва урф-одатларини қабул қилиб, ўз саройи-

да жорий этган. Масалан, сарой хонимлари бошига шокилалаи бўрк, эгнига олтин уқа билан безатилган узун қизил қабо кияр эдилар. Қабонинг ёқаси бўйинни қисиб турадиган, енгсиз бўлиб, орқа этаги жуда узун бўлганлигидан уни махсус жориялар кўтариб юришган. Уларнинг сони баъзан ўн беш кишига етарди. Юзларига эса ҳижоб тутганлар. Қизил мовутдан тикилган дубулғага ўхшаш учли қалпоқ усти қизил ёқут, забаржад, дурлар билан безатиларди. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳири-ю, Исфихон, Мўлтон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қуроллар ва камарлар тақиб юрганлар. Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона издаҳом айниқса ҳайратда қолдирган. Конирилда 10—15 минг чодир ўрнатилиб, издаҳомда сарой аҳли, вазир-визаролардан ташқари, аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган. Клавихо чодиргоҳда чодирларни мансабдор шахсларнинг лавозими бўйича жойлаштирилиш тартиби, жиҳози, безаклари ҳамда уларнинг турлари ҳақида ёзади. Унинг таърифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик ўтовлардан тортиб, арабий ва Иброҳимий чодирлар, эроний сарпардарлар ўрнатилган. Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, тўртбурчак шаклда, эни 100 кадам, баландлиги уч найза бўйи бўлиб, улар 12 дона олтин устунга ўрнатилган. Подшоҳ ҳарामी учун ҳам алоҳида чодирлар тикланган. Улар сариқ рангда, ипак билан чатилган олтин нақшли бўлган, ташқарисига уқалар тутилган, эшик ва деразалар ипак тизимчалар билан тортиб қўйилар эди.

Чодиргоҳ базмида қизикчилар, муқаллидлар, дорвозлар билан бирга кашмирий кўзбойлогичлар ҳам қатнашган. Қизиғи шундаки, издаҳомда хонимлар хижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изн ом» — оммага рухсат этилган базмлар уюштириб, уларга издаҳомдагиларни чорлардилар. Унда эркаклар, ҳаттоки насороний элчи ҳам қатнашгани таъриф этилади. Шундай қилиб, Темур ўз давлатининг тузилиши, конун-қоидаларини тартибга солиш билан бир вақтда олий даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ бўлган анъаналарни турли хил янги шоҳона маросимлар билан бойитди.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг деҳқончилик воҳаларида, хусусан Зарафшон водийсида ўнлаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, деҳқончилик майдонлари кенгайтирилади. Янги қишлоқлар барпо этилади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур салтанат пойтахти Самарқанд атрофида қад кўтарган бир қанча янги қишлоқларни Шарқнинг машҳур шаҳарлари Димишқ (Дамашқ), Миср (Қоҳира), Бағдод, Султония ва Шероз номлари билан атади. Темурнинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги ҳамда теварак атрофининг обод этилганлиги жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди. Шу билан бирга бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида, айниқса унинг пойтахтида савдо ва хунармандчилик ғоятда ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари бино қилинади. Шаҳар билан деҳқончилик воҳалари ва чорвадор кўчманчи аҳоли ўртасида савдо алоқалари кенгайди. Шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим роль ўйнайди. Бу пайтларда Самарқандда савдо ва хунармандчилик жуда ҳам

ривож топганлиги испан қироли Генрих IIIнинг элчиси Гонзалес де Клавихони хайратда қолдирган эди. Самарқанд бозорларида бугдой ва гуручнинг мўллиги ва арзонлиги ҳақида гапириб, Клавихо шаҳар хунармандчилиги маҳсулотларини қайд қилиб ўтади. «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўл-кўллигидагина эмас, балки ўзида кўплаб ишлаб чиқариладиган ипак матолар: атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигидадир», деб таъкидлайди элчи. Бу шаҳарда олди-сотти учун қулай маҳсус савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшоҳ шаҳарни кесиб ўтувчи катта кўча чиқаришни ва унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дўконлар қуришни буюрди. Подшоҳ бу ишни ўзининг икки мирзосига топширди ва улар бу вазифани бажаришга астойдил киришмаса, қаттиқ жазоланишларини уқтирди. Мирзолар ишга киришдилар. Подшоҳ кўрсатиб берган йўналишда кўча ўтказила бошлади. Кўча йўналишидаги уй-жойлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бузилиб текисланди. Иш тўхтовсиз давом этди, ишловчилар гуруҳи муттасил алмаштирилиб турилди. Кўча кенг олиниб, унинг ҳар икки томонига савдо дўконлари қурилди, ҳар бир дўкон олдида оқ тошлар билан қоплаган баланд курсилар ўрнатилди. Барча дўконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилади. Кўчанинг тепаси эса бошдан-оёқ тим қилиб равоқсимон шаклда ёпилди. Ёруғлик тушиши учун унга қатор табадон — дарчалар ўрнатилади. Дўконлар қуриб битирилиши биланок

Уларга савдогарлар ўрнашар ва турли-туман молларни сотишга киришардилар, кўчанинг ҳар ер, ҳар ерида ховузлар барпо этилди. Бу ерда ишлаётганлар маошни шаҳар ҳазинасидан олар эди. Мубошир (ишбоши) заруратга* қараб қанча ишчи талаб қилинса шунча одамни ишлатиши мумкин эди. Улар кеча-ю кундуз шунчалик шовкин-сурон қилишар эдики, бу ерда бамисоли жинлар уя қургандек эди. Бундай катта қурилишни йигирма кундан озроқ муддатда амалга оширилгани шубҳасиз кишини ҳайратга солади, деб ҳикоя қилган эди Клавихо.

Испан элчиси Самарқанднинг ташқи савдода ҳам катта ўрин тутганини қайд қилиб шундай ёзган эди: «Русь ва Татариядан чарм ва сурп, Хитойдан жуда яхши тўқилган ипакликлар, айниқса дунёга донги кетган атласлар олиб келинади. Улар ичида энг қимматлиси сидирға жужунчалардир. Бундан ташқари яна Хитойдан ташқи дунёнинг бошқа ерларида топилмайдиган мушк ҳамда лаъл, гавҳар, биллур, равоч ва кўплаб зиравор ва дориворлар келтирилади. Ҳиндистондан бу шаҳарга турли-туман зираворлар: мускат ёнғоғи, қалампирмунчоқ, занжабил, анбар, долчин ва Искандарияга олиб борилмайдиган бошқа турли нарсалар келтирилади».

Ўша давр муаррихи Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Самарқандга чет мамлакатлардан олтин ва кумуш, хусусан Хуросондан маъданлар; Ҳинд ва Синддан ёқут, олмос; Хитойдан атлас, яшин тоши, мушк ва бошқа моллар олиб келинарди. Чет мамлакатлардан Самарқандга келтириляётган молларнинг миқдори нақадар кўп бўлганини Клавихонинг бу шаҳарда бўл-

ган вақтида Хитой пойтахти Хонбалиқдан 800 туялик савдо қарвони келганидан билиш мумкин.

Шубҳасиз, бу даврда Темур ва унинг жойлардаги ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий халқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, савдо қарвонлари қатнови ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим чора-тадбирлар кўрадилар ва Шарқ билан Ғарб ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоят катта эътибор берадилар

ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИ

Тарихий қисқа фурсатда қудратли салтанатга айланган Темур давлати ва унинг ҳукмдори замондошларининг эътиборини ўзига жалб этибгина қолмай, балки Евросиё мамлакатларида юз бераётган барча воқеаларга ҳам таъсир кўрсатди. Бу Темурнинг Ғарбга томон «етти йиллик» юришлари даври (1398 — 1404) гача, қудратли Усмонли турклар империясига қарши уруш бошлашга қадар яққол намоён бўлган эди. 14- аср охири — 15- аср бошларида Яқин Шарқда мураккаб сиёсий вазият вужудга келди. Бу вақтда бир томондан ҳарбий қудрати тобора ортиб бораётган Туркиянинг Болқон ярим ороли давлатларига нисбатан таҳдиди кучайиб, бутун Европани ҳавф остига солаётган бўлса, иккинчи томондан, бу қудратли давлатнинг ўзи Ғарбга томон шиддат билан бостириб келаётган ҳавфли рақиб —

Амир Темур кўшинлари билан тўқнашиш таҳликаси остида қолган эди. Натижада Кичик Осиёда икки истилочи — ўша вақтда ўз ҳарбий кудрати жиҳатидан энг юксалган Темур билан Ғарбий Европага даҳшат солиб турган Бўязиднинг манфаатлари ўзаро тўқнашди. Бундай сиёсий вазиятда Туркияга қарши душман кучларининг маълум даражада бирлашуви табиий эди. Авваламбор Бўязиддан енгилиб, ўз ер ва мулкларидан маҳрум бўлган Кичик Осиёдаги майда султонликларнинг ҳоким ва амирлари Темурдан мадад истаб, унинг Қорабўғдаги ўрдугоҳига бориб паноҳ топадилар. Византия ва Ғалатиядаги Генуя ҳокимининг ноиблари, Франция қироли ҳамда Султония шаҳрининг католик миссионер (таблиц) лари нажот истаб Темурга мурожаат қиладилар. Туркия султони Бўязидга бирлашиб зарба бериш мақсадида Византия императорининг Константинополдаги ноиб Иоанн VII Палеолог ва Генуянинг Перадаги (Константинополь яқинидаги мавзе) ҳокими Трабзон (Трапезунд) императори Мануил III воситасида Темурни Туркияга қарши юриш бошлашига ундайдилар. Бунинг эвазига улар ҳарбий юриш вақтида унга ёрдам бериш ҳамда Константинополь ва Перанинг Бўязидга тўлаб келган божини бундан буён Темурга тўлашга ваъда қиладилар. Бундай таклиф шубҳасиз, Темурга мақбул бўлади. Шундай қилиб, 14- аср охири — 15- аср бошларида Туркия империясига зарба бериш учун қулай сиёсий вазият вужудга келади.

Бу даврда Темур Бўязид билан ўзаро дипломатик ёзишмалар олиб бориш билан бир қаторда, Туркия билан бўлажак тўқнашувда

Трабзон ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совға-саломлар ҳамда мактублар билан Ватикан вакили архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилигида элчилар юборади.

Ўзаро ёрдам масаласида Темур Константинополь императорининг ноиб Иоанн VII Палеолог билан ҳам ёзишмалар олиб боради. Темурнинг 1402 йил 15 май куни Иоанн VII Палеолог номига йўллаган хатининг мазмунига қараганда, Константинополь императори ва Генуянинг Перадаги ҳокими Бўязидга қарши курашда Темурга хизмат қилиши, ҳатто унга «одамлар ва ҳар қайсиси 20 тадан 40 ҳарбий кема билан» ёрдам бериш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Буни Испания элчиси Клавихо ҳам ўз кундалик дафтарида қайд қилиб ўтади.

Темур бу даврда Франция қироли Карл VI (1380 — 1422), Англия қироли Генрих IV (1399 — 1413) ҳамда Кастилия ва Леон қироли Генрих III де Трастамара (1390 — 1407) лар билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Бу давлатлар орасида айниқса Франция Византия империяси тақдирига бефарқ қарай олмас эди. Шу боисдан Франция фуқаролари ҳисобланган генуяликларнинг ер ва мулкларини, айниқса Ғалатиядаги мустамлакаларини ҳимоя қилиш учун Карл VI ўз навбатида Темурдан мадад кутар ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатишга интилар эди. Темур ва Карл VI ёзишмаларида қайд этилишича, соҳибқирон қиролни жиддий қўллаб-қувватлайди. Шундай қилиб, Темурнинг Кичик Осиё ва Ғарбий Европа дав-

латлари билан олиб борган дастлабки дипломатик ёзишмалари ва элчилик алоқалари унинг Ғарбга — Туркия устига юриши муносабати билан бошланиб, улардан асосан Боязидга қарши биргаликда курашиш режалари кўзда тутилади. Бироқ Анқара яқинида туркларнинг икки юз минглик кўшини устидан қозонилган буюк ғалабадан сўнг Темурнинг Ғарбий Европа давлатлари билан бўлган алоқаларининг мазмуни тубдан ўзгаради. Эндиликда Темур улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда элчилик ва ўзаро савдо-сотик алоқаларини йўлга қўйиш каби масалалар билан чекланади.

Византия императоридан бож олиб, уни билвосита бўйсундириш билан кифояланган Темур, 1402 йил ёзида Франция ва Англияга махсус элчилик юборади. Элчиликка замонасининг мохир дипломати Архиепископ Иоанн Галонифонтибус бошчилик қилади. Иоанн орқали Темур Карл VI ва Генрих IV номларига махсус мактублар йўллади. Элчилар Парижга 1403 йил майда етиб борадилар. Бу ерда Иоанн тантанали вазиятда Темурнинг Туркия устидан қозонган ғалабаси, султон Боязидни асирга олингани, турклар асир олган христианларни озод қилингани тўғрисида хабар берар экан, икки мамлакатнинг савдогарлари учун эркин савдо муносабатлари олиб борилишини таъминлаш ва агар қирол ҳамда герцоглар рози бўлсалар, бу эркин савдони тегишли битим ёки шартнома билан мустаҳкамлашни таклиф этади. Бунинг учун авваламбор мунтазам ўзаро элчилик алоқаларининг барқарорлиги лозим эди. Шу боисдан Темур 1402 йил 1 августда Франция қироли Карл VIга йўллаган макту-

бида бу ҳақда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «Бундан кейин сизнинг (одамларингиз) бизнинг ерларимизга ва бизнинг (кишиларимиз) сизнинг ўлкангизга ўтган аждодларимиз давридагидек, бориб-келиб турсалар, сизнинг ва бизнинг номимизни ҳамма жойда олқишлаб турсалар, мамлакатимиз савдогарлари учун фойда келтиришса, кўп хурсанд бўлар эдик. Шунинг ҳам айтиш керакки, эндиликда бизнинг юртимизда савдогарларингизнинг хавфсизлиги таъминланади».

Франция қироли Карл VI 1403 йил 15 июнида Темурга йўллаган жавоб мактубидан маълум бўлишича, Темур таклифлари Франция томонидан мамнуният билан қабул қилинган. Демак, Темурнинг Анқара жангидан кейин Франция саройи билан олиб борган ёзишмалари ўзаро савдо шартномаси тузишга қаратилган дипломатик ёзишма бўлиб, бу масалада Ватикан вакили архиепископ Иоани Галонифонтибус муҳим роль ўйнаган. Унга Франция қироли Карл VIнинг жавоб хатини Темурга етказиш масъулияти юкланган.

Темур давлати билан Англия ўртасида ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилишида ҳам Ватикан вакилининг воситачилик роли катта бўлди. Худди шу даврда у Темур давлатининг ғарбий вилоятлари ҳокими Мироншоҳ (1366 — 1408) билан Англия қироли Генрих IV ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмаларда фаол қатнашди. 1393 йилда Шимолий Эрон, Ироқ, ҳамда Табриз ва Султонияни ўз ичига олган (илгари Хулоқуийлар тасарруфида бўлган) мулкларга ҳоким қилиб тайинланган Мироншоҳ Темурнинг кексайиб қолган даврида Ғарбий Европа хукмдорларининг диққат-эъ-

тиборини ўзига жалб этади. Бу даврда Мироншоҳ Европа давлатлари билан ўзаро савдо алоқаларини жонлантириш мақсадида христиан рухонийларига хайрихоҳлик билдириб, савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида чора-тадбирларни амалга оширади. Шу сабабли Ғарбда Мироншоҳ тез орада «католик динининг хомийси сифатида» шуҳрат қозонади.

Темур, Мироншоҳ ва Генрих IV ларнинг ўзаро дипломатик ёзишмаларидан маълум бўлишича, Англия билан элчилик алоқаларини ўрнатиб, савдо-сотикни жонлантириш йўлида олиб борилган ҳаракатларда, айниқса Мироншоҳнинг ташаббуси катта бўлган. Чунки буюк Темур империясининг Ғарбий давлатлар билан олиб борган дипломатик ва савдо алоқалари даставвал Мироншоҳ тасарруфидаги ўлкалар орқали ўтар эди. Бундан авваламбор ушбу вилоятларнинг ноиб манфаатдор эди. Чунки Мироншоҳ қўл остидаги мулкларнинг ғарбий чегаралари Европа давлатларининг сиёсий ва иқтисодий доирасидаги Болқон ярим ороли орқали Ўрта денгиз мамлакатлари билан туташган эди. Англия қиролининг 1403 йилнинг ўрталарида Темур ва Мироншоҳга йўллаган жавоб мактубларида улар билан шартнома тузиш истагини изҳор этади ва шу мақсадда Англиянинг аҳволи ҳамда шарт ва шароитларидан яхшигина хабардор бўлган Архиепископ Иоанни вакил тайинлаб, унга тўла ишонч билдиради. Англия қироли Генрих IV 1403 йил 15 июнда Темурга ёзган жавоб мактубида «ўзаро алоқаларимиз доирасини кенгайтириш, давлатларимиз савдогарларининг бир-бирлари билан илгари, аждодлари-

миз даврида бўлганидек, учрашиб туришларини таъминлаш ниятидамиз», деб таъкидлаган эди.

Миср ва Туркия султонлари устидан қозонилган ғалабадан сўнг Темур Ғарбий Европада янада кенг шуҳрат қозонди. Европа мустабидларининг Шарққа бўлган азалий қизиқиши ва интилиши янада кучайди. Айниқса Кастилия (Испания) қироли Генрих III Шарқ билан жуда ҳам қизиқиб қолган эди. У Темурнинг Туркия султони Боязидга қарши олиб борган шиддатли жангу жадалларини диққат билан қузатиб боради. 1402 йилнинг баҳорида Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуелос бошлигида дастлаб Испания элчилари Темурнинг Кичик Осиёдаги қароргоҳига юборилади. Элчиларга Темур ва Боязидларнинг кучкудрати, бойлиги ва армиясининг ададини билиш ҳамда улар қўл остида яшаётган халқларнинг урф-одатлари, дини ва қонунлари ҳақида аниқ маълумотлар тўплаш топширилади.

Ғалаба муносабати билан ташриф буюрган Шарқ ва Ғарбнинг кўпгина давлатлари элчилари қаторида Испания элчилари ҳам Темур томонидан қабул қилиниб, қирол номига ёзилган махсус мактуб ва инъомлар билан қузатилади. Уларга қўшиб Темур Мухаммадқози исми ўз вакилини ҳам Испанияга элчи қилиб юборади. Бунга жавобан Генрих III ўзаро дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш мақсадида 1403 йилда Темур хузурига иккинчи марта махсус элчилик юборади. Унга Руи Гонзалес де Клавихо бошлиқ қилиб тайинланади. 1403 йил 21 майда Испаниядан жўнаб кетган элчилар денгиз орқали Константинополга, у ердан Трабзонга келишади. Бу ердан қу-

руклик орқали Эронни кесиб ўтиб Балхга етиб келишади. Бу шаҳар яқинида Амударёдан кечиб ўтиб, аввал Термиз ва Кеш шаҳарларида бўлишади, сўнгра Самарқандга таширф буюришади. Испания элчилари Самарқандда Темур томонидан тантанавор қабул қилиниб, уларга катта эътибор ва зўр ҳурмат кўрсатилади. Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофида бино қилдирган хашаматли сарой ва боғларида ўтказилган расмий қабул ва тантанали маросимларда Испания элчилари Хитой, Хиндистон, Рум, Зобулистон, Ироқ, Шом (Сурия), Миср, Олтин Ўрда, Саклаб (Россия) каби Шарқ ва Ғарбнинг кўпгина мамлакатларидан келган элчиларнинг барчасидан ҳам юқорироққа ўтказилиб, уларга алоҳида эътибор берилади. Расмий қабул вақтида Испания элчилари «Хитой подшосининг элчисидан пастроқда ўтирганини кўриб қолган Темур, — деб ёзган эди бу ҳақда Клавихо ўз кундалигида, — уларни тўрға, Хитой элчисини эса пастроққа ўтказишни буюради». Ўрта аср дипломатиясида бундай расмиятликка алоҳида эътибор берилган. Чунки расмий қабул ва тантанали маросимларда элчилар учун белгиланган махсус жойлар давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг рамзий даражасини кўрсатар эди.

Клавихо бошлиқ Испания элчилари 1404 йилнинг сентябрь — ноябрь ойларида Самарқандда бўладилар. Темурнинг Хитойга юриши муносабати билан бошқа кўпгина давлатларнинг элчилари қатори Испания элчилари ҳам 1404 йилнинг 21 ноябрида Самарқанддан жўнатиб юборилади. Клавихо Испанияга 1406 йилнинг март ойида қайтиб келади. Орадан

бир ой ўтгач, Клавихо Самарқанд сафарида бўлган Испания элчилиги ҳақидаги ахборотни ёзиб Кастилия қироли Генрих III га топширади. Кейинчалик унинг бу ахборотномаси «Буюк Темур тарихи» ва «Темур қароргоҳи Самарқандга сафорот кундалиги» номлари остида испан тилида бир неча бор нашр қилинади.

Темур вафотидан сўнг салтанатда бошланган сиёсий бошбошдоқлик ва уни бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетиши оқибатида Ғарбий Европа давлатлари билан Темурнинг ўрнатган бевосита савдо ва элчилик алоқалари аста-секин сусайиб, кейинчалик эса бутунлай барҳам топди. Бу, шубҳасиз, Ўрта Осиёнинг Ғарбий Европа ва унда шаклланаётган жаҳон бозоридан ажралиб, Ўрта осиеликларнинг дунё халқларининг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётидан четда қолишининг бошланиши эди.

ТЕМУРИЙЛАР ВА УЛУҒБЕК ДАВЛАТИ

Темурнинг жасади Самарқандга олиб келиниб дафн этилиши ва марҳумнинг мотам маросимлари тугар-тугамас, ворислар ўртасида тожу тахт талашуви бошланади. Ўша пайтларда Самарқандда сарой доирасида бекарорлик ва парокандалик ҳукм сураб эди. Гарчи Темурнинг ўртанча ўғли Мироншоҳ ҳамда Хурсон ноибни оқил ва тадбиркор кенжа ўғли Шохруҳ Мирзолар барҳаёт бўлсалар-да, соҳибкирон ҳаётлик чоғидаёқ ўзига валиаҳд этиб набираси — ўша вақтдаги Хиндистон ва Қобул вилоятларининг ҳукмдори Пирмуҳаммадни тайинлаган эди. Пирмуҳаммадни тахтга ўтказиш

тарафдолари кучли бўлса-да, бироқ Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон Мирзо 1405 йилнинг 18 март куни Самарқандни эгаллаб, ўзини Мовароуннаҳрнинг олий ҳукмдори деб эъдон қилади. Пирмуҳаммаднинг йўлини тўсиб, унинг режаларини бузиб юбориш ниятида ҳатто у Амударёнинг ўнг томонидаги ерларни ҳам ўз тасарруфига олади.

Халил Султон гарчи Темурдан қолган хазиналар воситасида соҳибкироннинг нуфузли аъён ва киборларидан маълум қисмини ўз тарафига оғдириб, Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб олган бўлса-да, аммо кўп вақт ўтмай, у Темурнинг садоқатли амирлари, вилоят ноиблари ва шаҳзодаларнинг кучли норозилиги ва исёнига дуч келади. Биринчи бўлиб Туркистон ҳамда Фарғонанинг ҳокимлари Шайх Нуруддин билан амир Худайдод Халил Султонга қарши исъён кўтарадилар. Ҳатто унинг ўз укаси Мирзо Султон Ҳусайн Амударёнинг чап соҳили вилоятларида ўз ҳокимиятини ўрнатмоқ ниятида акасига қарши бош кўтаради. Ўз навбатида Темур тахтининг асосий валиаҳди Пирмуҳаммад Амударёдан кечиб ўтиб, Халил Султонга қарши Насафга томон аскар тортади. Темур салтанатида бошланган ўзаро урушлар шу тарика авж олиб кетади.

Оқибатда Хуросонда Шохруҳ Мирзо; Балх, Ғазни ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад; Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мироншоҳнинг ўғиллари Умар Мирзо билан Абубакр Мирзолар ҳокими мутлоқ бўлиб оладилар. Сирдарёдан шимолда жойлашган вилоятлар: Туркистон, Саброн, Ўтрор, Сайрам амир Бердибекнинг тасарруфида қолади. Уратепа билан Фарғонани амир Худайдод Ҳусайний эгаллаб олади. Хоразмни

эса Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан Идику Ўзбек босиб олади.

Гарчи Шохруҳ 1405 — 1408 йилларда Халил Султондан Самарқандни тортиб олиб, отаси Амир Темурнинг тожу тахтини эгаллашга ҳаракат қилса-да, аммо уддасидан чиқа олмайди. Бунга Балх, Сейистон, Хуросон ва Озарбайжонда темурий шаҳзодалар ва айрим иктидорли амирларнинг бирин-кетин кўтариб турган ғалаёнлари жиддий тўскинлик қилади. Ўзаро тахт талашиш натижасида Темурнинг валиаҳди Пирмуҳаммад ва ўртанча ўғли Мироншоҳ ғалаён ва фитналарнинг қурбони бўладилар. Пирмуҳаммад 1407 йил 22 февралда вазири Пир Али Тоз бошлиқ фитначилар қўлида шахид бўлади. 1408 йил 22 апрель куни Қорақуюнли туркманларининг қабила бошлиғи Қораюсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлади. Озарбайжон ва Ироқ вилоятлари темурийлар қўлидан кетади.

1409 йил баҳорида Мовароуннаҳрда вазият янада кескинлашади. Амир Худайдод Уратепа ва Шохруҳия шаҳарларини осонгина қўлга киритиб, Самарқандга томон аскар тортади. Шероз яқинида Зарафшон дарёси бўйида содир бўлган жангда Халил Султон қўшини мағлубиятга учрайди, ўзи эса асирга олинади. Худди шу даврда Сейистон ҳокими Шох Қутбуддин ва Қирмон ҳокими Султон Увайсларнинг кўзғолонини бостириб, бу вилоятда тўла осойишталик ўрнатишга улгурган Шохруҳ эндиликда бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади. Чунки у ота юртидаги ҳодисаларга лоқайд қарай олмасди. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан ўтиб, Самарқанд сари юриш

килади ва жангсиз шаҳарни эгаллашга муяссар бўлади.

Темур вафотидан кейин қарийб беш йил давом этган ўзаро феодал уруш ва исёнлар, шубҳасиз мамлакат аҳолисининг иқтисодий аҳволига кескин таъсир этиб, халқнинг жиддий норозилигига сабаб бўлган эди. Темурийзодалар олий ҳокимият учун, ноиблар ўз вилоятларида мустақил бўлиб олиш учун курашардилар. Бундай бошбошдоқликка хотима бериш мақсадида Шохрух бошлаган ҳаракат мамлакат фуқоросининг кўпгина табақалари томонидан қувватланади. Шу боисдан Шохрух Темур ҳукмронлиги ўрнатилган вилоятларни ўз қўл остига олишга ҳамда мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга муттасил ҳаракат қилади. 1420-йилларга келиб у Темур меросининг, Сурия ва Арабистондан ташқари, асосий қисмини ўз тасарруфига олади. Шохрух бундан буён мамлакатни бошқаришда Темурийзода ва нуфузли амирлардан иборат ҳокимларнинг аксариятига ишончсизлик билан қарайди. Уларнинг ўрнига деярлик ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва набираларини ҳамда ўзига яқин тутган қариндошларини ноибликка тайинлайди. Шохрух Балх билан Бадахшон вилоятларини Иброҳим Султонга, Кобул, Ғазни ва Қандаҳорни Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисмини ҳамда Ҳабушон, Нисо, Обивард вилоятларини Бойсункур Мирзога, Эроннинг ғарбий ўлкалари ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисмини Султон Муҳаммадга, Форс вилоятини Абдулла Мирзога суюрғол тариқасида инъом қилди. Шу йўл билан мамлакатни бошқариш энгил бўлади, деб ўйлади. Бирок, натижа Шохрух кутган-

дек бўлиб чиқмайди. Бунга Шохрух кейинроқ невараси Султон Муҳаммаднинг (Бойсункур Мирзонинг ўғли) қилмишларидан сўнг ишонч хосил қилади. Султон Муҳаммад Эронга ҳоқим қилиб тайинлангач, бобосига ноиблик қилишдан бўйин тоблаб, ўзбошимчалик билан ўз ерларини кенгайтиришга киришади. Шохрух итоатсиз набирасига қарши кўшин тортишга мажбур бўлади.

Шохрухнинг узок ҳукмронлик даврида Темур давлатининг асосий қисми унинг қўл остида сақланиб қолса-да, аммо бу улкан мамлакат икки давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган Шохрух давлати бўлиб, унинг маркази Ҳирот шаҳри эди. Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келган Улуғбек давлати бўлиб, Самарқанд унинг пойтахти эди.

1409 йилда Шохрух Самарқанддан Ҳиротга қайтиш олдида ўн беш ёшли Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр билан Туркистонга ҳоким қилиб тайинлайди. Шаҳзода балоғатга етгунга қадар давлатни бошқаришни Шохрух ўзининг содиқ амалдорларидан бири Муборизуддин Шохмаликнинг ихтиёрига топширади.

Улуғбекнинг асли исми Муҳаммад Тўрғай бўлиб, у Темурнинг Яқин Шарққа беш йиллик юришлари вақтида 1394 йил 22 мартда Султония шаҳрида таваллуд топади. У Темур Ўрдугоҳи ва саройида катта онаси Сароймулкхоним ва онаси Гавҳаршодбегимларнинг бевосита паноҳида тарбияланади. Соҳибқироннинг бошқа набиралари қаторида у Темурнинг ғарбий юришлари ва сарой анъаналарида ишти-

рок этади. Тўрт ёшидан бошлаб Улуғбек қиссахон Ҳамза ибн Али (Шайх Озорий) тарбиясида бўлади. Ундан хат, савод ва ҳисоб бўйича илк сабоқлар олади. Кейинчалик Улуғбекка оталиқ этиб амир Шоҳмалик тайинланади. Оталиқдан у давлатни идора қилиш санъати (лавозимларга мансабдор шахсларни тайинлаш, солиқ тўплаш, руҳонийлар, амалдорлар ва ўзга юртлардан ташриф буюрган элчиларни қабул қилиш каби тартиб қоидалар)ни ўрганди. Улуғбек 12 ёшга қадам кўяркан, уни Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғайбегимга унаштиришади. Она томонидан Ўғайбегимнинг наслу-насаби Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312 — 1342 йиллар) хонадонига мансуб бўлгани тўғрисида Улуғбек ҳам бобоси каби «кўрагон» унвонига сазовар бўлади.

Улуғбек давлати жанубда Амударё, Ғарбда Бухоро воҳасига тутшиб кетган Ўрганжий дашти (Марказий Қизилқум)нинг шарқий чеккалари, шимолда Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ ва Ўтрор шаҳарлари, шарқ ва шимоли-шарқда Шарқий Туркистон билан чегараланар эди. Улуғбек, гарчи Мовароуннаҳр билан Туркистоннинг ҳокими деб эълон қилинган бўлса-да, аслида унинг ҳокимияти даставвал фақат Самарқанд, Бухоро, ва Насаф вилоятлари билангина чекланади. Чунки Шоҳрух, аввал бошдан Фарғонани то Ўзгангача Амирак Аҳмадга, Ҳисори Шодмонни Муҳаммад Жаҳонгирга инъом қилиб, Улуғбекни бирмунча чеклаб қўяди. Туркистон эса Шайх Нуруддиннинг тасарруфида эди. Ўша вақтда у на Улуғбек ва на Шоҳрухни тан оларди. Шунинг учун мамлакат хали нотинч эди.

Шайх Нуриддин Туркистон билан ҳам қа-

лоатланмайди. 1410 йилда у Муҳаммад Жаҳонгир билан ҳамда Янги ва Сайрам вилоятларининг ҳокими амир Абдулҳолик шунингдек оқўрдалиқ хонзодалардан Чингиз Ўғлонлар билан иттифоқ тузиб, темурийларга қарши исъён кўтаради. Ўша йили 20 апрелда Самарқанд яқинидаги Қизилравот мавзеида исёнкор иттифоқчилар билан Мирзо Улуғбек ва Шоҳмаликларнинг кўшинлари ўртасида жанг бўлади. Жангда Улуғбек мағлубиятга учраб Қалифга чекинади. Шоҳрух 1410 йилнинг ёзида исённи бостириш учун катта куч билан Самарқандга етиб келади. Шайх Нуруддин исёни бостирилгач, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайром, Янги қайтадан темурийлар давлати таркибига қўшиб олинади ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юкланди.

Ўша пайтларда Улуғбек билан Шоҳмаликнинг муносабатлари бузилиб қолади. Чунки шухратпараст оталиқ Улуғбекни давлат ишларига яқин йўлатмай, ҳатто у билан ҳисоблашмай ҳам қўйган эди. Шу сабабли Шоҳрух 1412 йилда Шоҳмаликни Самарқанддан олиб кетишга мажбур бўлади. Ўша вақтдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Туркистонни бошқариш батамом 18 яшар Улуғбек қўлига ўтади.

Мамлакатда маълум даражада ҳокими мутлақ бўлиб олган Улуғбек эндиликда Фарғонани амакиваччаси Амирак Аҳмад кўлидан тортиб олиб, бу ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилади. Ўз мақсадини амалга ошириш учун у дастлабки мустақил ҳаракатини Фарғонага юришдан бошлайди. 1414 йилда у амирлари Мусо ака, Муҳаммад Тобон ва Али-

лар бошчилигида катта кўшин билан Фарғонага боради. Улуғбекнинг кўшинига бас келишга кўзи етмаган Амирак Аҳмад жангсиз Андижон ва Ахсини топшириб, Ўш ва Олай орқали Қашғарга қочади. Аммо орадан кўп вақт ўтмай Қашғар ҳокимининг мадади билан Фарғонани қайтариб олади. Ўш яқинида жангда Улуғбек кўшини мағлубиятга учрайди. Мусоака, Муҳаммад Тобон ва Али каби номдор баходирлар ҳалок бўладилар. Бу воқеадан сўнг Улуғбек 1415 йилнинг баҳорида Фарғонага иккинчи марта кўшин тортишга мажбур бўлади. Бу гал ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекдан чўчиб яна Қашғарга қочади. Шохрухнинг Амирак Аҳмад номига ишончнома юбориб бу ишга аралашуви туфайли шоҳзодалар ўртасидаги ўзаро низо ҳал этилиб, Фарғона ҳам, Қашғар ҳам Улуғбекнинг кўлига ўтади.

1413 йилда Шохрух томонидан Хоразм Олтин Ўрда хонлари тасарруфидан қайтариб олингач, Улуғбек давлатининг ғарбий ва жанубий чегараларининг ҳавфсизлиги муқимлашган бўлса-да, аммо унинг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий томонлари хали хавотирли эди. Шу сабабли Улуғбек бу даврда Дашти Қипчоқда бошланган ўзбек шаҳзодаларининг ўзаро низоларига ҳамда Мўғулистонда авж олган ички курашларга жиддий эътибор беришга ва аралашушга мажбур бўлади.

Улуғбек кўмаги билан Дашти Қипчоқ кўчманчи ўзбеклари улусида Бароқ ўғлон, Мўғулистонда Шермуҳаммад ўғлон ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу шаҳзодалар орқали Улуғбек икки кўшни ўлкада ўз сиёсатини ўтказишни мўлжаллаган эди. Бироқ хонлар Улуғбекнинг ишончини оқламайдилар. Шундан сўнг

Улуғбек отасининг ризоси билан 1425 йилнинг эрта баҳорида Мўғулистон устига юриш бошлайди. Иссиқкўл яқинида содир бўлган тўқнашувда Улуғбек мўғуллар устидан ғалаба қозонади ва катта ўлжа билан Самарқандга қайтади. Ўлжалар орасида икки бўлак нефрит (қош) тоши ҳам бор эди. Кейинчалик бу нефритдан Амир Темур сағанасига қабр тоши ясатирилади. Мўғулистон уруши Улуғбек томонидан мамлакатнинг яхлитлиги ва ҳавфсизлигини сақлаб қолиш мақсадида олиб борилган урушлар ичида энг зафарлиси бўлган эди. Бу зафарли юришнинг нишони тарзида Жиззах яқинидаги Илонўтти дарасида ҳижрий 828 (1428) йилда Улуғбек томонидан қоятошга ёздирилган ўзига хос «Зафарнома» ҳозирги кунгача сақланган.

Орадан икки йил ўтгач, 1427 йилда Улуғбек Дашти Қипчоқда ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олган Бароқ ўғлонга қарши юришга мажбур бўлади. Улуғбек ёрдами билан ўзбеклар улусида тахтдор бўлиб олган Бароқ ўғлон, унинг мурувватини унутиб, эндиликда Сирдарё бўйидаги Ўтрор, Саброн ва Сигноқ сингари шаҳарлар ва уларнинг атрофидаги ерларга даъвогар бўлиб чиқади. Бу шаҳарлар атрофини талаб Сигноққача бўлган ерларни эгаллаб олади. Улуғбек Бароқ ўғлонга қарши кўшин тартади. Шохрух кичик ўғли Жўкийни кўшин билан тезда Улуғбекка ёрдамга юборади. Лекин Улуғбекнинг омади келмади. Бароқхон Сигноқ яқинида тунда Улуғбек кўшинига тўсатдан ҳужум қилиб унга қаттиқ зарба беради. Улуғбек аввал Тошкентга, сўнгра Самарқандгача чекинишга мажбур бўлди. Бароқ ўғлоннинг лашқари уни Самарқанд остоналари-

гача таъқиб қилиб боради. Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теварак-атрофидаги қишлоқларни талаб қайтади. Бу мағлубиятдан кейин Улуғбек эл-юрт ва отаси олдида юзи шувит бўлиб, Самарқанд тахтидан ва Мовароуннаҳр ҳокимлигидан ажралишига оз қолади. Чунки аҳоли орасида Улуғбек ва унинг қўшинига нисбатан норозилик пайдо бўлади. Сигноқ мағлубиятидан кейин Улуғбек, гарчи умрининг охиригача ўзга вилоятларга мустақил ҳарбий юриш уюштиришга журъат қилмаган бўлса-да, аммо 30 — 40-йиллари отаси Шоҳруҳ билан бирга Дашти Қипчокнинг Шарқий қисмини ўзига бўйсундирган Абулхайрхон (1428 — 1468)га қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Кўчманчилар ҳар йили, айникса қиш фаслида Мовароуннаҳрнинг ички ноҳияларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилиб қайтардилар. Масалан, Абулхайрхон етакчилигида кўчманчилар 1431 ва 1435 йиллари Хоразмгача бостириб кириб, унинг ғарбий қисмини Урганч билан бирга забт этадилар. Бироқ Дашти Қипчок кўчманчилари ва Абулхайрхон билан курашиш Улуғбек билан Шоҳруҳ учун осон бўлмади.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳрни идора этишда, айникса мамлакат ташқи сиёсатида Улуғбек, айрим ҳоллардагина, мустақил ҳаркат қилган бўлса-да, аммо аслида у салтанат олий ҳукмдори Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги интизомли ва итоаткор ноиб бўлиб қолади. Хутбага отасининг номини кўярди, тангалар ҳам Шоҳруҳ номи билан зарб қилинарди. Ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани у отаси билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризалиги билан хал этишга

ҳаракат қилади. Вақти-вақти билан у Ҳиротга катта совға-саломлар олиб борар, отасини улус аҳволдан воқиф қилиб турарди, Мовароуннаҳр хирожининг бир қисмини унинг хазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳнинг ҳарбий юришлари вақтида унга маълум миқдорда аскар, от-улов, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Шоҳруҳ 1447 йил 12 март куни невараси Султон Муҳаммад (Бойсунқурнинг ўғли) исёнини бостириш вақтида бетобланиб Рай вилоятида оламдан ўтади. Шоҳруҳ ва унинг фарзандлари, неваралари ҳукмронлиги даврида бошқа темурий шаҳзодаларнинг мавқеи жуда пасайиб кетган эди. Шоҳруҳ вафот этиши биланок Хуросон ва Мовароуннаҳрда улар ўртасида тожу тахт учун кураш яна авжга миниб, мамлакатни беқарорлик чулғаб олади. Одатга кўра, тахтга Шоҳруҳнинг тўнғич ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Аммо Бойсунқурнинг ўғиллари Олоуддавла билан Абулқосим Бобур Улуғбекка қарши ҳаракат бошлайдилар. Хуросон ва Ҳиротни Олоуддавла, Мозондарон ва Жўржонни Абулқосим Бобур, Ғарбий Эрон билан Форсни Султон Муҳаммад эгаллаб, ҳокими мутлақ бўлиб оладилар. Муҳаммад Жўқий (1444 йили вафот этган)нинг кичик ўғли Абубақир эса отаси Муҳаммад Қосимга қарши қурол кўтариб, ундан Балх, Шибиргон, Кундуз ва Бағлон вилоятларини тортиб олади. Ўзбошимча шаҳзодаларга қарши Улуғбек қўшин билан чиқишга ва улар билан музокаралар олиб бориб келишишга мажбур бўлади. Чунки, 1447 йилнинг апрелида Олоуддавла Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифнинг қўшинини Нишопур яқинида тор-мор қилиб, ўзини асирга

олган ва Хиротга келтириб Ихтиёруддин қалъасига қамаб қўйган эди. Абдулатифнинг ҳаёти таҳлика остида қолгач, Улуғбек Олоуддава билан сулқ тузишга мажбур бўлади. Ҳар икки тараф ҳам сиёсий вазиятга кўра урушни давом эттиришдан манфаатдор эмас эди. Чунки бошбошдоқлик авжига минган, ҳар бир шахзода Хирот тахтига даъвогар бўлиб, ўзича кураш олиб борар эди. Битимга кўра, Абдулатиф озод қилиниб, Улуғбек эса Хирот ва Хуронсонга бўлган даъвосидан воз кечади. Бирок кўп вақт ўтмай Абдулатиф билан Олоуддава муносабатлари яна кескинлашиб кетади. 1448 йилнинг баҳорида Улуғбек ва Абдулатифнинг 90 минглик бирлашган қўшини Хиротга юриш қилади. Тарноб яқинида бўлган жангда Олоуддава қўшини тор-мор келтирилиб, Хирот қўлга киритилади. Бу ғалабадан сўнг Абдулатиф, гарчи бобоси Шохрухнинг Хиротдаги тахтига ўтиришга муяссар бўлсада, аммо унда отасига нисбатан адоват пайдо бўлади. Чунки ғалаба тўғрисида теваракатрофга юборилган фатҳномаларда Абдулатифнинг номи иниси Абдулазиздан сўнг тилга олинади. Унинг Ихтиёруддин қалъасидаги хазинаси Улуғбек томонидан олиб қўйилиб, маълум даражада адолатсизлик ва меҳрибонсизликка йўл қўйилган эди. Бу шубҳасиз, ўта шухратпараст, ҳамда мол-дунёга ўч Абдулатиф учун етарли баҳонайи сабаб бўлади. У отасининг душманлари билан яширин тарзда тил бириктириб, зимдан Улуғбекка қарши ҳаракат қила бошлайди. Авваламбор Абдулатиф Хиротда бор йўғи ўн беш кун ҳокимлик қилади. Абдулқосим Бобур қўшинининг шаҳарга яқинлашиб келаётганидан хабар топиб, пойтахтни

жангсиз бўшатиб, Мовароуннаҳр томон қочади. Улуғбек фармони билан Балхга ноиб қилиб тайинлангач, вилоятда «тамға» (бож)ни бекор қилиб, савдогарларни ўз тарафига оғдириб олади. Отасидан норози бўлган амирларни атрофига тўплайди. Ҳатто Абдулқосим Бобур билан боғланиб, уни Улуғбекка қарши биргаликда курашишга ундайди. Шундай қилиб, Абдулатиф ўз отасига қарши очикдан очик душманлик йўлига ўтади. Давлатнинг яхлитлигини сақлаб қолмоқ учун Улуғбекда ўзининг исъёнкор ва маккор ўғлига қарши юриш қилишдан бошқа илож қолмайди. Айни замонда мамлакатда сиёсий вазият жуда кескинлашиб, Улуғбекнинг аҳволи янада мушкуллашади. Бундай қалтис вазиятдан Дашти Қипчоқ кўчманчилари ҳам фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади.

Хиротдан Самарқандга қайтар экан, Улуғбек олд томондан Дашти Қипчоқ кўчманчиларининг ҳужумига дучор бўлади. Абулхайрхон бошчилидаги кўчманчилар ўшанда Тошкент, Шохруҳия, Самарқанд ва Бухоро теварагидаги қишлоқларни талаб, подшоҳ ва йирик мансабдорларнинг шаҳар атрофидаги чорбоғ ва кўшқларини, жумладан Боғимайдон, Чилсутун, Чиннихона каби кўпгина гўзал меъморий қасрларни вайрон қиладилар. Икки тарафдан келган душманлар билан тўқнашувлар оқибатида Улуғбек қўшини қаттиқ шикаст топиб, заифлашиб қолади. Шу вақтда Улуғбекнинг Самарқандда вақтинчалик ноиб қилиб қолдирилган кичик ўғли Абдулазизга қарши Самарқанд амирларининг норозилиги кучайиб, Улуғбекнинг уни бартараф қилишга мажбур бўлади. Отасининг қийин аҳволда қолганини куза-

тиб турган Абдуллатиф кулай фурсатдан фойдаланиб, бош кўтаради ва Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз, Кеш ва Хузорни осонгина забт этади. Сўнгра Самарқандга қараб йўл олади. 1449 йил октябрда пойтахт яқинидаги Дамашк кишлоғи ёнида қаттиқ жанг бўлади ва бу жангда Улуғбек енгилади. Самарқанд амири Мироншоҳ Қавчин шаҳар дарвозаларини беркиттириб Улуғбекни ичкарига киришга қўймайди. У Шохрухияга ҳам киролмайди ва Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Шаҳар қозиси Шамсуддин Муҳаммад Мискиннинг қаршилигига қарамасдан, Абдуллатиф Самарқанднинг жаҳолатпараст уламоларининг яширин фатвосини чиқартириб, отасининг ўлдирилишини уюштиради. Замоначининг машҳар олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 йил 27 октябрида 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда шаҳид бўлади.

Шундай қилиб, Улуғбек Мовароуннаҳрни кирк йил (1409 — 1449) идора қилди. Бу даврда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кескин кураш давом этганлигига қарамай, бобоси Темурдан фарқли ўларок, у шиддатли харбий юришлар уюштириб, қўшни мамлакатларни босиб олишга интилмади. Аксинча, у ўз давлатини мустақамлашга, мамлакат бирлигини сақлаб қолишга ва маданий ҳаётни кўтаришга ҳаракат қилади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Шохрух вафотидан кейин авж олиб кетган сиёсий кураш шуҳратпараст ва разил Абдуллатифни жаҳолатпарастлик ботқоғига батамом

ботириб, уни ёвуз инсонга — отасининг қотилига айлантирди. Улуғбек шаҳид этилиб, орадан бир неча кун ўтгач тахт даъвогарларидан қутулиш мақсадида у ўз иниси Абдулазизни ҳамда отасига содиқ бўлган амирларни ҳам ўлдиртириб, темурийларнинг Мовароуннаҳрдаги тожу тахтини батамом эгаллаб олади. Гарчи ҳокимият мамлакат фуқароси томонидан «падаркуш», яъни «ота қотили» деб лаънатланган Абдуллатиф ва унинг тарафдорлари қўлига ўтган бўлса ҳам, аммо бу қаттол шахзода падари бузруквори тахтида узок вақт ўтиролмади. Орадан олти ярим ой ўтар-ўтмас Абдуллатифга қарши саройда фитна уюштирилиб, у 1450 йил 9 май куни ўлдирилади. Бу қабих қотилнинг қалласи танасидан жудо қилиниб, Регистон майдонида Мирзо Улуғбек мадрасасининг пештоқига осиб қўйилади.

Бундай мудҳиш воқеадан сўнг ҳокимиятга бир вақтнинг ўзида Самарқандда Шохрухнинг яна бир набираси, Улуғбекнинг севимли жияни ва куёви Мирзо Абдулла, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абусаидлар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдулла мамлакатда барқарорликни тиклаш учун кўлидан келган барча чораларни кўрса-да, аммо у ҳам Самарқандда Темурийлар тахтида узок вақт ўтира олмайди. У бор-йўғи бир йилдан сал кўпроқ ҳукмронлик қилади. Аввал у амакиваччаси Абусаид билан, сўнгра қариндоши Олоуддавла билан курашади. Самарқандга бостириб келган Абусаид қўшинини тор-мор келтиради. Аламзада Абусаид Сирдарё бўйидаги Ясси ва Саброн атрофларига жойлашиб олади ва Мирзо Абдуллага қарши яна куч тўплайди. Дашти Қипчоқ ўзбекларининг хони Абулхайрхонга ёр-

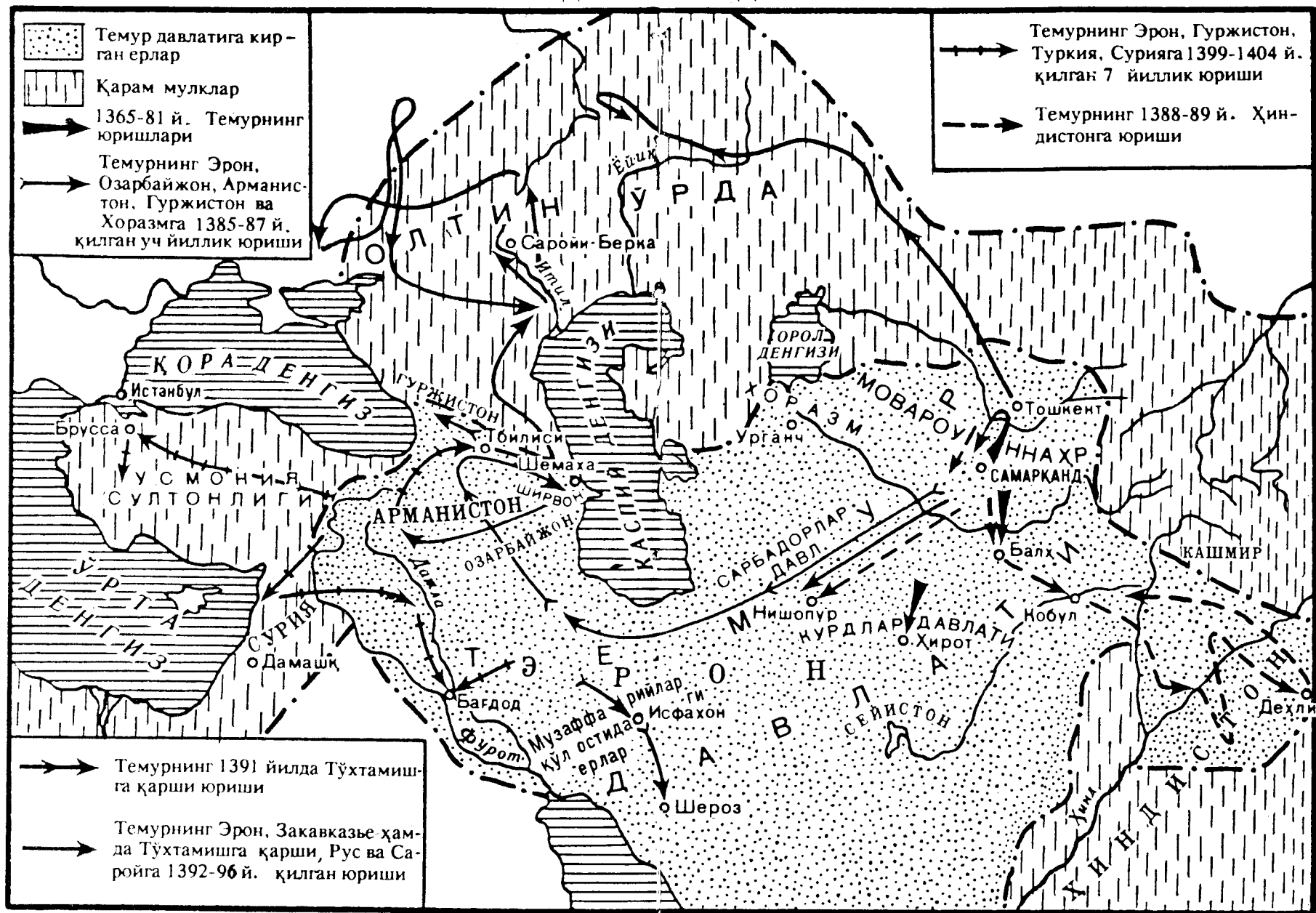
дам сўраб мурожаат қилади. Катта ўлжалар беришни ваъда қилиб, Мирзо Абдуллага қарши у билан битим тузади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда муттасил давом этиб турган ўзаро курашлар кўчманчи қабилалар учун жуда кўл келади. Улар мамлакатнинг сиёсий ҳаётига тез-тез аралашиб, ички низоларнинг у ёки бу шахзода фойдасига ҳал бўлишига фаол таъсир кўрсата бошлайдилар. 1451 йилда Абулхайрхон катта қўшин билан Абусаид иштирокида Тошкент, Чинос ва Жиззах орқали Самарқандга юриш қилади. Шероз қишлоғи яқинида Булунғур анҳори ёқасида жанг бўлади. Маҳорабада иттифоқчилар ғалаба қозонади. Мирзо Абдулла жангда ҳалок бўлади. Шундай қилиб, Абулхайрхоннинг қўшинлари ёрдамида 1451 йилда Абусаид Самарқанд тахтини эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб олади.

Шоҳрухнинг набираси Абулқосим Бобур 1452 йилда Ҳиротни эгаллаб, Темурийлар давлатининг Хуросон қисмини ўз тасарруфига киритди. 1457 йил баҳоригача, яъни вафотига қадар Хуросонни ўз кўлида тутиб туради. Хуросон билан Мовароуннаҳр ўртасида низолар давом этади. Хуросонда феодал тарқоқлик авж олади. Темурийлар даври муаррихларининг ёзишича, бу даврда Хуросон ўн бир бўлакка бўлиниб кетади. Хондамирнинг айтишича, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил ҳокимлик эди. Астрободдан Сабзорга қадарли ерларни Мирзо Жаҳоншоҳ ўзига қаратган эди. Балхда Абусаид ҳукмдорлик қилар эди. Мирзо Султон Иброҳим Ҳиротда ўтириб, бошқаларга бўйсунмас эди. Мавлоно Аҳмад Ясовул Ихтиёруддин қалъасини босиб олган эди. Мирзо Сул-

тон Санжар Марвда истиқомат қиларди. Мирзо Шохмаҳмуд Тусда туриб, ўз ҳаёлида истиқлол нақшини чизарди. Пирко мўғул Нурота қалъасини ишғол қилган эди. Амир Абдулла Сарахс кўрғонини мудофаа қиларди. Малик Қосим Валадий ва Амир Искандарий Қораясуфлар Амир Халил билан иттифоқ тузиб Сейстон вилоятининг Фарроҳ ва Исфизоргача бўлган ерларини кўлга киритган эди. Хабушон қалъасида Ҳасан Шайхтемур сардорлик вазифасини ўтарди. Сабас қалъаси Амир Увайс Ховандшоҳ кўл остида эди. Обивард қалъасида эса Мирзо Олоуддавла қарор топган эди. Мамлакатнинг бир-бирига қарши бўлган майда бўлақларга бўлиниб кетиши, улар ўртасида уруш-талашларнинг тўхтовсиз давом этиши аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётига қаттиқ путур етказиб, иқтисодий жиҳатдан давлатни ниҳоятда танг аҳволга тушириб қўйган эди. Абулқосим Бобур Хуросонни батамом ўз тасарруфига кирита олмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда майда феодалларнинг мустақил ҳокимлигига барҳам беради. Бироқ 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот қилгач, вазият яна мушкуллашади. Хуросонда ҳам, Ҳиротда ҳам ҳокимиятни даъво қилувчилар кўп бўлса-да, лекин уларнинг бирортаси давлатни идора қила оладиган кучга эга эмас эди. Бундай кўлай вазиятдан фойдаланган Абусаид 1457 йилда Ҳирот тахтини эгаллайди ва Темурийлар давлатининг ҳар икки қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Бироқ унинг ҳокимияти ҳам мустаҳкам эмас эди. Чунки Абусаид Хуросонда ҳам, Эронда ҳам вилоят ҳокимларининг мустақил ҳукмронликка интилишларига барҳам бера олмади, мамлакатда феодал тар-

XIV АСР ОХИРИ ВА XV АСР БОШИДА ТЕМУР ДАВЛАТИ

коклиги давом этди. Айниқса уни Абулқосим Бобур вафотидан кейин Хоразмни эгаллаб олган Султон Ҳусайн (Умаршайхнинг эвараси) нинг харбий ҳаракатлари ҳаммадан кўпроқ таъвишлантиради. Гарчи Абусаиддек кучли ҳокимга қарши курашиш қийин бўлса-да, Султон Ҳусайн 15- аср 60- йилларининг бошларида катта куч билан Хуросонда пайдо бўлади. У Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларда гоҳ муваффақиятли, гоҳ муваффақиятсиз тарзда ҳаракат қилади.

1469 йилнинг эрта баҳорида Абусаид Озарбайжон, Ғарбий Эрон ва Ироққача бўлган вилоятларни эгаллаб турган Оккўюнлу туркманларига қарши юриш қилади. Озарбайжондаги Мўғон чўлида Оккўюнлуларнинг ҳокими Узун Ҳасан (1453 — 1478) билан бўлган жангда Абусаид ҳалок бўлади. Унинг ворислари отаси ўлимидан сўнг, Султон Ҳусайн билан тўқнашишга журъат эта олмай, Мовароуннаҳрга қайтадилар. 1469 йил 24 мартда Султон Ҳусайн Хуросоннинг ҳокими сифатида тантана билан Ҳиротга кириб боради. Натижада Темурийлар давлати яна икки мустақил қисмга: Султон Ҳусайн ҳукмронлигидаги Хуросон ҳамда Абусаид ворисларига ўтган Мовароуннаҳрга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абусаиднинг ўғилларидан аввал Султон Аҳмад (1469 — 1493), кейин Султон Маҳмуд (1493 — 1494) ва ниҳоят Маҳмуднинг ўғли Султон Али (1494 — 1501) мустақил ҳокимлик қилади. Бирок Мовароуннаҳр ҳукмдори, хусусан Султон Аҳмаднинг укувсизлиги ва сусткашлиги туфайли мамлакатда феодал тарқоқлик янада авж олади. Бу вақтда Мовароуннаҳр деярлик мустақил бўлиб олиб,

ўзаро низолашаётган Темурий шаҳзодалар ёки мулкдор феодал зодагонлар бошчилик қилиб турган кўпдан-кўп вилоятларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида сўфийлик таълимоти йирик намоёндаларининг таъсири беҳад кучайиб, унинг сиёсий турмушида ҳам улар муҳим роль ўйнай бошлаган эдилар. Масалан, мамлакат уруш хавфи остида қолиб, эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда сўфийлик тариқотининг йирик намоёндаларидан бири Хўжа Убайдулло Аҳрор (1404 — 1492) юрт бошига тушган мусибатларни даф қилиш йўлида бир неча бор жонбозлик кўрсатган эди. 1454 йилда Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқандни қамалга олганда, 1463 йили уч ҳукмдор: Самарқанд ноиби Султон Аҳмад бир тарафдан, Андижондан Фарғона ҳокими Умаршайх Мирзо билан Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон иккинчи тарафдан Ховос яқинида катта кўшин билан муқобил турганда, сўнгра Абдуллатифнинг ўғли Муҳаммад Жўқий билан Амир Нурсаидбек Нурота ва Шохруҳия теварагида кўзголон кўтарганида Хўжа Убайдулло Аҳрор можароларга қатъиян аралашиб, рақибларни ярашишга мажбур этади.

Султон Ҳусайннинг давлати Амударёнинг жануб ва ғарб томонида жойлашган бўлиб, у ўз тасарруфида Хуросон, Хоразм ҳамда Эроннинг шарқий ва шимолий вилоятларини бирлаштирган эди. У темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнги йирик давлати бўлиб, бу давлатда ҳам сиёсий вазият осойишта эмас эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро феодал урушларига, шаҳзода ва амир-

ларнинг бошбошдоқлигига қарамай мамлакатнинг хўжалик ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига қараганда анча юксак даражада бўлган. Мамлакатнинг обод этилиб, равнақ топишида, унда барқарорлик ўрнатиб, бирлигини сақлаб туришда замонасининг тадбиркор ва доно ҳукмдори Султон Ҳусайн билан бир қаторда буюк адиб ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳам хизмати ниҳоятда катта бўлди.

Алишер Навоий 1441 йилда Ҳиротда дунёга келган. Унинг имтиёзли барлос баҳодирларидан бўлган отаси ва бобосининг каттагина ер-сувлари ва бошқа мол-мулклари бўлган. Султон Ҳусайн билан Алишер мактабдош эдилар. Улар болалик чоғларидаёқ Хуросоннинг ҳукмдори Абулқосим Бобур хизматида бўлганлар. Унинг вафотидан сўнг Султон Ҳусайн билан Алишер 12 йил давомида бошқа-бошқа шаҳарларда бўлишади. Ҳусайн бу даврда аввал Хоразмда, сўнгра Хуросоннинг Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва бошқа вилоятларида «дарбадарликда» (қозоқликда) юриб куч тўплайди ва турли жойларда Абусаидга қарши исён кўтаради. Алишер Навоий бу йиллар Машҳад ва Ҳирот мадрасаларида ўқийди. Ўша пайтлардаёқ у шоирлик истеъдоди туфайли катта шуҳрат қозонган эди. Ешликдан Султон Ҳусайн билан яқин бўлган Алишер ўзига нисбатан Абусаидда адоват қайфиятини сезгач, Самарқандга кетиб, маълум муддат у ерда яшашга мажбур бўлади. Самарқандда у илм-фан ва шеърят билан машғул бўлди. Фалакиётшунослик, риёзиёт ҳикматшунослик, муҳандислик илмини ўрганди. Бу борада унинг мадрасада икки йил олган таъ-

лими катта роль ўйнади. У машҳур олим, фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, араб тили, адабиёт ва поэтиканинг ўткир билимдони Фазлуллоҳ Абулайс Самарқандийдан сабоқ олади. Султон Ҳусайн бир неча йил давом этган машаққатли жанглардан сўнг ниҳоят 1469 йилда Ҳиротни эгаллагач, Навоийни ўз ҳузурига таклиф этади. Алишерни у дастлаб муҳрдорлик лавозимига, 1472 йил бошида амир унвонини бериб, бош вазир қилиб тайин этади.

Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг дастлабки даврида Алишер Навоий кўлидан келганча адолат ўрнатиб, халққа ғамхўрлик кўрсатди, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади. У мамлакатда кучли, марказлашган феодал давлатнинг вужудга келиши, вилоятлар суғорилиб обод этилиши, қишлоқларда деҳқончилик, шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдонинг тараққий қилиши, адабиёт, санъат ва илм-маърифатнинг равнақи, давлатнинг ички барқарорлиги ва ташқи муносабатлари яхшиланиши, аҳолининг тинч ва осойишта яшаши учун барча имкониятлардан фойдаланди. Инсонпарварлик ғояларини рўёбга чиқариш учун ҳаракат қилди. Давлатнинг бутунлигини сақлаб қолиш мақсадида у Хуросонда кўтарилган жиддий халқ кўзғолонларини адолат тарозуси билан тинчлантирди. Лекин Султон Ҳусайн давлати Навоий кутганича бўлиб чиқмайди. Суюрғол тартибига асосланган бу давлатда, бир томондан, вилоят ҳукмдорлари, ҳатто тожу тахт валиаҳдлари Бадиуззамон ва Муҳаммад Султон исёнлари юз беради. Иккинчи томондан, оғир феодал зулми оқибатида Ҳирот ва вилоятларда халқ кўзғолонлари кўтарилди. Учунчидан, ўз манфаатларини кўзла-

ган очкўз сарой аёнлари Навоий ва унга ҳамфикр бўлган шахсларга нисбатан фитна-фасодни ғоятда авж олдириб юбордилар. Бош вазирлик лавозимида турган Навоий 1476 йилда истеъфо беришга мажбур бўлади. Кейинчалик уни саройдан, ҳатто пойтахтдан узоқлаштиришга Султон Хусайнни ҳам кўндирдилар. Унинг мамлакат осойишталиги ва эл фаровонлиги учун қилган саъй-ҳаракатларига жиддий зарба берилади.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳукм сурган танглик, кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга олишини, Темурийлар сулоласини ағдариб ташлашни осонлаштиради.

Темурийлар салтанатнинг шимолида ва унга бевосита ёндошган Дашти Қипчоқда ташкил топган Шайбон улусининг султонлари кучайиб бормоқда эдилар. Бу улуснинг чорвадор қабилалари тарихда «ўзбек», яъни «ўзига ўзи бек» номи билан шуҳрат топган эди. Чорвадор ўзбек қабилалари Мовароуннаҳр аҳолиси билан этник ва тил жиҳатдан жуда яқин эдилар. Мовароуннаҳрда содир бўлган сиёсий танглик ва парокандалик даврларида ўзбек султонлари гоҳ темурзодаларга ёрдам бериб, Самарқанд тахтига улардан бирини ўтказиб, катта инъомлар олар, гоҳ лашкар тортиб унинг обод шаҳар ва қишлоқларини талаб қайтардилар. 15- аср охири — 16- аср бошида Шайбонийхон бошлиқ ўзбеклар Мовароуннаҳрга томон шиддат билан юриш бошлаганларида, уларга на Самарқанд ҳукмдори Султон Али Мирзо, на Бухоро ноиб Муҳаммад Боқи тархон, на Тошкент ҳокими Маҳмудхон ва на кексайиб қолган Ҳирот ҳукм-

дори Султон Хусайн ҳам бардош бера олмаган. Қисқа муддат ичида Темурийлар салтанати территориясини қўлга киритган Шайбонийхон бу диёрда ўз давлатини барпо этишга муяссар бўлди. Шу аснода темурзодалардан бўлган Фарғона ҳокими ёшгина Заҳириддин Муҳаммад Бобур Темурийлар салтанатини ҳимоя қилиш ва уни сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилиб Шайбонийхонга қарши бир неча йил давомида муттасил кураш олиб борса-да, аммо мамлакатда ҳукм сурган оғир иқтисодий танглик ва сиёсий парокандалик шароитида у душман устидан галаба қозона олмади. Ўз Ватанида омади келмаган Бобур Мовароуннаҳрни тарк этиб, ўзгалар юртига чиқиб кетишга мажбур бўлади. Аввал у Афғонистонни, сўнгра Ҳиндистонни бўйсундириб, Европа адабиётида «Буюк мўғуллар» номи билан маълум бўлган Бобурийлар салтанатига асос солади. Уч асрдан ортиқроқ давр давомида ҳукм сурган бу давлат паноҳида Ҳиндистон бирлашади, юксалади, раванқ топади ва шуҳрат қозонади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ХўЖАЛИК ВА ЕР ЭГАЛИГИ

Мамлакатда тез-тез содир бўлиб турадиган ўзаро ички урушларга қарамасдан 15- асрда ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шаҳар ҳамда қишлоқларида бирмунча ободончилик ишлари амалга оширилади. Мавжуд суғориш тармоқларини таъмирлаш ва кенгайтириш ҳамда янги ариқлар қазилиб, ободонлаштириш ишларига маълум даражада аҳамият берилади.

Дехқончилик воҳаларининг сув таъминоти тартибга солинади. Даштларга сув чиқарилиб янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Бу борада хусусий соҳибкорларнинг дашт жойлардан янги ерларни очиш, коризлар казиб, боғлар барпо қилиш ва қаровсиз қолган ташландик ерларни суғориб обод этиш учун амалга оширилган ҳар қандай фаолият темурийлар томонидан қўллаб қувватланади. Ҳатто бундай соҳибкорлар бир-икки йил давомида ҳамма солиқ ва тўловлардан озод этилади.

Бу даврда темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус ҳамда Хирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим дехқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланади. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш иншоотларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олувчи Дарғом анҳоридан чиқарилган қадимги Анҳор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси сувининг бир қисми Қашқадарёга ташланиб, унинг адоғига жойлашган дехқончилик ерлари сув билан тўла таъминланади.

Бухоронинг қадимда суғорилган ерлари бўйлаб олиб борилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мўғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув хўжалиги 15- асрга келиб тўла тикланади. Унинг дехқончилик ер майдони бир мунча кенгайиб, суғориладиган ерлар чегараси Урганжий дашти томон ичкарига қарийб 5 — 6 км кириб бо-

ради. Улуғбек ҳукмронлиги даврида (1409 — 1449) Бухоро воҳасининг жануби-шарқий чегарасига ёндашган Сомонжук даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилади.

Мурғоб дарёсининг мўғуллар босқини даврида бузиб ташланган бош тўғони Султонбанднинг Шохруҳ томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ва Мурғоб воҳаси сув билан етарлича таъминланди ҳамда сувсизликдан қуриб қолган шаҳар атрофидаги ерларга қайта сув чиқариб, дехқончилик ер майдони кенгайтирилди. Султон Ҳусайн Мирзо ҳукмронлик қилган даврда эса, унинг ташаббуси билан Марвируддан Янги арик чиқарилиб, каттагина ер майдони суғорилиб обод этилади.

Бу даврда Хирот ва Машҳад шаҳарлари атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айниса диққатга сазовордир. Навоий Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чашмағул мавзеида Турукбанд сув омборини қурдиради. Ўн фарсах (60 — 70 км) узунликда махсус канал қаздириб Турукбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинади. Натижада Машҳад шаҳрида сув таъминоти яхшиланиб, шаҳар атрофидаги ерларга ҳам сув чиқарилади ва обод этилади. Бу даврда муҳандислик суғориш иншоотлари қуриш ишлари бирмунча тараққий қилади. Темурийлар ва уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этиш муносабати билан кўплаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошховуз, дарғот,

наво, чигир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, хандак, тазар ва сардобалар каби турли-туман сув иншоотлари билан жиҳозланади.

Қишлоқ хўжалигида ғалла, сабзавот ва полиз экинларининг ўша даврда маълум бўлган деярли ҳамма навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг кўпдан-кўп хиллари ўстирилиб, мамлакат аҳолиси ёзда тармева, киш ва баҳор мавсумларида эса қурук мевалар билан таъминланган. Хўжаликнинг асосий турларидан яна бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилкичилик, қўйчилик, жумладан қоракўлчилик, туячилик, қорамолчилик ҳамда подачилик муҳим ўрин тутган. Шубҳасиз, қишлоқ хўжалиги соҳасида етиштирилган моддий бойликлар ҳоҳ у деҳқончилик, ҳоҳ чорвачилик маҳсулотлари бўлмасин оддий меҳнаткаш халқнинг оғир ва машаққатли жисмоний меҳнати воситасида вужудга келтирилиб, унинг тақсимооти мамлакат аҳолиси табақаларининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини белгилаган.

Бутун 15- аср давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда аввалгидек ер ва мулкчиликнинг асосан тўрт шакли: мулки девоний давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва ибодатхоналар тасарруфидаги ерлар ва ниҳоят жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга аввалгидек мамлакат ҳукмдори султон ёки амирлар эгалик қиларди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалади.

Суюрғол ерлари майдони, шарти ҳамда ер

ва ёрлиққа эга бўлган шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққа суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоятлар кўпинча ҳукмрон сулола намояндалари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Бундай суюрғол ер ва мулклар кўпинча авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам қоларди. Суюрғол эгасига ўз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шохрух даврида Хоразм — Шохмаликнинг; Фарғона — Мирзо Аҳмаднинг; Тус, Маншад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хуросон — Бойсунғур Мирзонинг; Қобул, Ғазна ва Қандаҳор вилоятлари Мирзо Қайду Баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъмурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-ҳуқуқларини чеклаб кўяр эди. Суюрғол эгаси марказий ҳукуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол ҳуқуқидан маҳрум бўлар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шохрух 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойқарони суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва суюрғол эгасининг ҳақ-ҳуқуқи анчамунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган.

Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги аскарларигача берилган. Бобурнинг ёзишича, Султон Хусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам кўшици (ғул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган.¹ Навкарларга берилган бу ерлардан ҳам мутлако солиқ ва тўловлар олинмаган.

Деҳқончилик майдонларининг бошқа каттагина қисми мулк мақомидаги хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майда пайкаллари ҳам, хусусий мулк ерлари қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, энг йирик мулкдорлардан Хўжа Аҳрорнинг 1300 га яқин ер-мулки бор эди. Бу мулкларнинг айримлари 300 кўшга² тенг бўлган.

Бу даврда бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиғи бериш кенг урф бўлган. Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амир, бек, сарой амалдорлари, саидлар ва бошқа юқори табақа вакилларига берилган. Бундай ёрликни олишга муяссар бўлган мулкдор исмига «тархон» сўзи қўшиб айтилган. Тархонлар кўпчилиги жуда

бой бўлган. Масалан, бу даврда Хирот атрофидаги мулклар Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги катта ер майдонлари Абулали Тархон кўлида эди. Бобур Абулали Тархоннинг шохона ҳаётини тасвирлар экан, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматкору навакарлари, ўтказган дабдабали тўй-томошалари, берган қимматбаҳо савғо-саломлари ва халққа қилган жабр-зулмлари тўғрисида ёзади.

Темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида Бухоро, Самарқанд, Шахрисабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йиғиладиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар кўлида эди. Мовароуннаҳрда улар катта иқтисодий базага эга эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида ҳам тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳатто ўзаро низо-жанжаллар вақтида тархоннинг қўллаб-қувватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

15-асрда ҳам аввалги даврлардагидек катта ер майдонлари ва суғориш тармоқлари, шунингдек кўплаб дўкон, корхона, тегирмон, обжувоз, бозор, карвонсаройлар масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мозорларга бириктирилиб, улар мулки вақф деб аталган. Меҳнаткаш аҳоли ўртасида эса вақфкор ерлар номи билан юритилган. Маълумки, Темури ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва шифохоналар бино қилиниб, уларнинг барчаси вақф мулкига эга эди. Вақф мулкларидан тушган даромад масжид, мадра-

¹ Жариб — 958 кв. м.; таноб — 2—2,5 минг кв. м.

² Бир кўш — бир жуфт хўкиз билан мавсумда ҳайдаб экиш мумкин бўлган ер майдони.

са, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмири, жи-
хози, шунингдек мутавалли, мударрис, табиб
ва талабаларга бериладиган нафақалар ҳам-
да лангархона (мусофирхона) ва шифохона-
ларнинг кундалик харжлари (озик-овқат, ёқил-
ғи ва ёриткичлари) учун сарф этилган.

Бу даврда деҳқончилик ерларининг маъ-
лум бир кичикроқ қисми қишлоқ аҳолисининг
умумий тасарруфида бўлган. Бундай ерлар
қишлоқ тўплари ёки жамоаларининг мулки
хисобланган. Жамоа ерлари мулкчиликнинг
қадимий турларидан бўлиб, улар кўпроқ тоғ
олди ноҳияларининг сувга танқис жойлари-
да бир мунча кенг тарқалган эди. Бундай жа-
моа мулкчилиги, одатда, кам сув тоғ жилға-
ларининг суви жамғарилган ёки ер ости сув-
ларини ер юзига чиқариш учун қишлоқ жа-
моаларининг кучи билан барпо этилган ўта
машаққатли ва мураккаб сув иншоотлари —
қулфакли ҳовузлар (майда сув омборлари) ва
коризлар воситасида ўзлаштирилган ерларда
вужудга келган. Кўпчиликнинг интироқи ва
маблағи билан барпо этилган сугорини иншо-
отлари ва улар воситасида ўзлаштирилган ер-
лар жамоа мулкига айланган. Мулкчиликнинг
бундай тури Темурийлар ҳукмронлиги даври-
да унчалик кенг тарқалмаган бўлса-да, хар-
калай мавжуд эди.

15- асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ер
эгаларини деҳқон, экин майдонларига ишлов
берувчиларни эса музорий (зироатчи) деб юри-
тилган. Зироатчилар қишлоқнинг меҳнатқаш
табақасига мансуб бўлиб, улар тўрт гуруҳга
бўлинган: давлат ерлари (девои мулки) да
яшовчи музорийлар; 2) мулкдорларнинг ерла-
рини ишловчи музорийлар; 3) ўз ерига эга бўл-

ган деҳқонлар; 4) вақф мулкларида яшовчи
музорийлар.

Музорий давлат ёки вақф ерларида ҳам,
тархон ёки суюрғол эгалари каби йирик мулк-
дорларнинг ерларида ҳам ёлланма зироатчи
бўлиб деҳқончилик қилган. Уларнинг ҳосил-
дан оладиган хиссаси ер эгаларининг ердан
ташқари, уруғлик, омов, хўкиз, от ва арава ка-
биларни берганига қараб белгиланган. Қан-
дай ерда деҳқончилик қилишидан қатъи на-
зар музорий ҳамма вақт солиқларни тўлар ва
мажбуриятларни ўтар эди.

Деҳқончилик ерларида олинадиган асосий
солиқ хирож (ёки мол) деб аталган. Хирож,
асосан ҳосил етилиб, уни йиғиб олиш вақтла-
рида маҳсулот, баъзан пул ҳолида тўланган.
Солиқ ҳосилга ва ернинг унумдорлиги ҳамда
сув билан таъминланганлигига қараб белги-
ланган. Чунончи, дарё, булоқ ва кориз сувлари
билан сугориладиган обикор ерлардан хирож
ҳосилнинг учдан бир қисми микдорда олин-
ган. Агар ер эгаси хирожни пул ҳисобида тў-
лашга рози бўлса, унда ҳосилнинг учдан бир
қисми бозор нархи ҳисобида пулга чақилган.
Масалан, 1461 йилда Султон Абусаид вазир-
лари Хўжа Муҳуддин Шерозий ва Хўжа Мав-
лоно Амирий Самаркандийни Мовароуннаҳр-
га юбориб, уларга дудонг, яъни олтидан икки
(33,3 %) микдорда хирож олишни буюради.
Агар ҳосилнинг чўғи ўртачадан пастроқ бўл-
са, хирож тўққиздан икки, яъни 22 % микдо-
рида тўланган.

Лалмикор ерларнинг унумдорлиги обикор
ерларга нисбатан паст бўлгани учун, лалми-
корлик билан машғул бўлган музорийлар уму-
мий ҳосилнинг олтидан бир, яъни 16,5 % дан

саққиздан бир, яъни 12,5 % гача миқдорида солиқ тўлаганлар.

Мулк ерларининг бир қисмидан ушр, яъни ҳосилнинг ўндан бир қисми (10 %) миқдорида солиқ олинган. Бундай ерлар, одатда, замонасининг илм-фан, маърифат ва маънавий ҳаётининг ақобир ва ашрафлари каторидан жой олган саййидлар, хўжалар, уламо ва машоъихлар тасарруфида бўлган. Масалан, 15- асрнинг энг йирик мулкдорларидан Хўжа Аҳрор ўзига қарашли қарийб 1300 ер-мулкдан ҳар йили Самарқанд хукмдори Султон Аҳмад хазинасига фақат ғалланинг ўзидан 80 минг ботмон¹ миқдорда ушр тўлаб турган.

Бу даврда боғ ва дарахтзорлардан мол сардарахт, яйловлардан мол ўтлоқ ва сувлоқ каби солиқлар олиниб, уларни тўплашда қадимдан расм бўлиб келган тартиб-қоидага амал қилинган. Чорва молларидан қирқдан бир, яъни 2,5 % миқдорда закот солиғи олинган.

Ер солиқлари, хирож, мол, ушр ва сардарахт ҳамда чорва молларидан олинадиган закотдан ташқари фуқаро солиқ йиғиш ва унинг ҳисоб-китоби билан банд бўлган турли лавозимдаги маъмурларнинг хизмати учун ҳам бир қанча йиғимлар тўлашга мажбур бўлган. Мас., бундай йиғимлардан соҳиб жамона — ҳосил миқдорини белгиловчилар; мухассилони — солиқ йиғувчилар; зобитона — қиримни бошқарувчилар; доруғона — доруғолар; миробона — сув тақсимловчи мироблар фойдасига олинган. Булардан ташқари меҳнатқаш аҳоли фавқулодда харажатлар учун аворизот ва тавож-

жухоти хорижий каби одатдан ташқари солиқларни ҳам тўлаган.

Ғалла ғарам қилинмасдан бурун солиқ тўплаш қатъий ман этилганди. Солиқ муайян уч муддатда: саратон (июнь — июль), сумбула — мезон (август ва сентябрь) ва қавс (ноябрь) ойларида тўланар эди. Солиқларни йиғиш пайтида солиқчилар деҳқон, чорвадор ёки боғбонга нисбатан зуғум ўтказмаслиги, жисмоний куч ишлатмаслиги ва ишни уруш-жанжалгача олиб бормаслиги зарур бўлган. Умуман қарздорларни банди қилиш ва заңжир билан қишанлаб, уларга нисбатан қаттиқ чоралар қўришга солиқчиларнинг ҳаққи йўқ эди.

Солиқлардан ташқари меҳнатқаш аҳоли хукмдор ва унинг маъмурлари, суюрғол эгалари ва тархонлар, шунингдек йирик мулкдорлар фойдасига муайян муддат текин ишлаб беришга мажбур эди. 15- асрда қурилиш ишлари кенгайиб, бу даврда қад кўтарган саройлар, жамоат бинолари, мудофаа ва суғориш иншоотлари ҳамда йўл қурилиши ва тузатишларида меҳнатқаш аҳоли қучидан кенг фойдаланилган. Бундай хашар ишлар бегор деб аталган. Бегорда қатнашувчи ҳар бир хашарчи ишлаши учун керакли асбоб-анжомлар ва старли емақларни ўзи билан олиб келиши лозим бўлган. Бу эса шубҳасиз, хашарчилар аҳволини янада мушкуллаштирар эди. Бу даврда хукмдор ва унинг маъмурларидан ташқари йирик мулкдорлар ҳам музорийларни бегор йўли б-н ишлатиш ҳуқуқига эга бўлган. Масалан, Хўжа Аҳрор 300 қўш ердан 300 нафар музорийни бегорга чиқара олган.

¹15- аср Мовароуннаҳр ботмони 20 кг. га тенг бўлган.

Бу даврда аҳолининг машаққатли бегор билан нақадар банд бўлиб қолганини Навоий:

Ер холин англамок умидидин ноумид мен,
Халкнинг юз меҳнату бегоридин бекормен,

мисраларида очик ифодалаган.

Меҳнаткаш аҳоли гарданига бегордан ташқари яна бир қанча мажбуриятлар ва тўловлар ҳам юкланган эди. Гарчи Темур томонидан саришумор, хонашумор каби жон бош тўловлари ман этилган бўлса-да, аммо унинг ворислари замонида бундай тўлов ва мажбуриятлар аҳолидан олинаверган. Бунинг устига солиқ белгилловчи ва йигувчилар мумкин қадар аҳолидан кўпроқ солиқ ундириб олишга ҳаракат қилар эди. Бу ерда 13- асрнинг машҳур мутафаккир шоири Шерозийнинг тубандаги сўзларини келтириш ўринлидир:

«Агар ҳукмдор ўз фуқаросининг боғидан бир дона олма олиб тановул қилса, унинг яқинлари олма дарахтини илдизи билан суғуриб кетадилар. Агар ҳукмдор халқнинг беш дона тухумини конунсиз олса, унинг лашкарлари халқнинг минглаб товуғини сихга тортиб юборадилар».

Шунинг учун ҳам Темур ва унинг баъзи бир ворислари солиқ миқдори ва тўлов тартибини бузмасликка, суистеъмомликни олдини олишга ҳаракат қилганлар. Тартибга риоя қилмаган айрим маъмурларни жазога тортганлар. Шунга қарамасдан, солиқ йигувчиларнинг ўзбошимчалиги муттасил давом этаверган. Масалан, Султон Ҳусайн маъмурлари аҳолига ўзбошимчалик билан фавқулодда солиқ солгани оқибатида 1470 йилда Муҳаммад Ёдгор бош-

чилигида Ҳирот аҳолиси кўзғолон кўтаради. Навоийнинг саъй-ҳаракати ва ўзбошимча маъмурларнинг жазоланиши билан кўзғолон бостирилди. Султон Ҳусайн фармон чиқариб Ҳирот ва унинг атрофида яшовчи деҳқонлар, музорийлар ва хунармандларни икки йилга фавқулодда солиқлардан ва кўшинни боқиш учун солинадиган тўловлардан озод қилишга мажбур бўлади.

ХУНАРМАНДЧИЛИК, САВДО ВА ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИ

Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимиятнинг маълум даражада барқарорлиги, йирик шаҳарлар ва булуклар (шаҳар атрофи) да амалга оширилган ободончилик ҳамда деҳқончиликнинг кенгайиши, шубҳасиз, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган хунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг ривожланиши учун кенг йўл очиб беради. 15- асрда, хусусан унинг охириги чораги ҳамда 16- аср бошларида хунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топиб, истеъмол молларини ишлаб чиқариш ғоят кўпаяди. Ички чакана савдо ва пул муносабатлари кенгайиб, у шаҳар ва унинг атрофи аҳолисини, айниқса омилкор табақаларни ўз гирдобига камраб олади.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохруҳия, Андижон, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши ва бошқа кўпгина шаҳарлари ўзининг топографик қиёфаси, аҳолисининг касб-кори, ички ва ташқи алоқалари билан ўрта аср Шарқининг хунармандчилик

ва гавжум савдо марказларига айланади. Хунармандчиликнинг ривож топиб, унинг турли-туман тармоқлар бўйича ихтисосланишининг кучайиши, шаҳарларининг тарихий топографиясини ҳам ўзгартириб юборади. Шаҳарларда хунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, касб-хунар билан боғлиқ бўлган янги-янги гузарлар, кўчалар, бозор расталари, тим ва тоқлар (усти гумбазли бозор) вужудга келади. Кўпгина шаҳарларда заргарон (заргарлик), мисгарон (мисгарлик), сўзангарон (игнасозлик), совутсозон (совутсозлик), сангтарашон (тоштарошловчилар), шишапазон (шиша пиширувчилар), чармгарон (кўнчилик), камонгарон, пичоксозлик, эгарчилик каби хунармандчилик маҳаллалари бўлган.

Хунармандчилик соҳасида тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик (металл буюмлар ясаш), темирчилик ва бинокорлик етакчи ўринни эгаллаган эди. Бу даврда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, даштларда яшовчи ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвадорлар ўртасида тўқимачилик маҳсулотларига талаб ғоят катта эди. Шаҳарларда ип, ипак, жундан, зиғир ва каноп толасидан турли хилдаги рангдор, гулдор ҳамда нафис ва дағал газмоллар кўплаб тўқиб чиқарилар эди. Масалан, ўша пайтларда оқ, яшил, малла, зангори, бинафша ва сурранг ип калаваларидан карбос, яъни бўз, гулдор чит, оқ сурп, нафис зарлар берилган фута; жундан олачалар; каноп толасидан катон каби турли хил газламалар тўқилган. Бу матолар нисбатан арзон бўлиб, ундан ички кийимлар, устки либосларнинг астарлари, кўрпа-тўшаклар тикилган. Шаҳар ва қишлоқларнинг меҳнаткаш аҳолиси ҳамда даштлик чорвадор-

лар буткул карбосдан кийинган. Каноп толасидан катон, зиғир толасидан тўқилган таргу номли матолар анча пишиқ бўлган. Улардан жомай қатоний деб аталган бирмунча қиммат чопонлар, қимматбаҳо тошлар қадалган арбоф қатоний тўнлар тикилган. Навоийнинг ёзишича, карбосга қараганда, катон анча-мунча қиммат турган. Меҳнаткаш аҳоли ўртасида гулдор чит ҳамда «Самарқанд ва Бухоро олачаси» каби газмоллар ҳам айникса кадрланган.

Ип ва ипакдан тўқилган нафис футадан салла, белбоғ ва аслзода ёшлар кийим-кечаклари тикилган. Ўша даврда футанинг бир белбоғлиқ ёки бир саллалик баҳоси Ҳиротда эллик танга турган.

Маҳаллий ва четдан келтирилган ипакдан турли нав шойи газламалар тўқиш кенг йўлга қўйилган эди. Манбаларда атлас, кимхоб, банорас ва духобалар қаторида товланувчан ялтироқ хоро, нафис ва гулдор дебо каби шойидан тўқилган газмолларнинг номлари учрайди. Шойи матолар, қирмизи ва зангори духобалардан зарбоф либослар тикилган. Шойи матолар ва зардўзи буюмлар зеб-зийнатлар даражасида кадрланар ва улардан, асосан сарой аёнлари ва мулкдор табақа вакиллари кийинар ва фойдаланарди. Подшо ва султонлар элчилар орқали бир-бирларига бошқа буюмлар қатори шойи ва нафис ип газламалар тухфа қилар эдилар. Қимматбаҳо газмол ва буюмларнинг бир қисми чет мамлакатларга ҳам олиб кетилар эди. Мовароуннаҳрда Самарқанднинг зардўзи либослари, атласи ва қирмизи духобаси ҳамда Ҳиротнинг кимхоби айникса машҳур эди. Манбалардан маълум

бўлишича, 15- аср бошида Темур томонидан ўтказилган тантаналарда хунарманд ва савдо ахиллари ҳам қатнашган. Унда Хиротнинг кимхоб тўқувчилари кўчма дастгоҳда мато тўқиш ўз хунарларини намойиш этишган. Духоба тўқиш ўша давр кўл меҳнати учун анча мураккаб касб ҳисобланган. Бу, шабҳасиз, Самарқандда тўқимачилик дастгоҳлари-ю, тўқиш санъатининг юксак даражада бўлганидан далолат беради.

Темурнинг ёғоч тобути устига ёпилган гулдор мато, Улуғбекнинг кийими, 15- аср обида-си Ишратхона макбарасида дафн этилган боланинг ярим чириган кафани қолдиқлари ҳамда Шохизиндада очиб ўрганилган темурийлар даврига мансуб макбара даҳмасида сақланган йўл-йўл шойи тўн каби топилмалар 14- аср охири — 15- аср матолари тўқилиши юқори сифатли ва берилган ранго-ранг бадий жило-си жиҳатидан мукамал эканини, шунингдек тўқимачиларнинг асрий тажриба ва бой хунармандчилик анъаналарига эга бўлганини кўрсатади.

Шаҳарларнинг тўқимачилик маҳаллалари ва гузарларида, уларга яқин жойларда пиллакашлар, калавачилар ҳамда мато ва калаваларга бўёқ берувчи нилчи рангрелар, читга гул босувчи муҳракш ва читгарлар ҳам истикомат қиларди.

Бу даврда матолардан ташқари, жундан ҳар хил гулли, қалин патли ва тақир гиламлар, палослар ҳам тўқилар ва наматлар босилар эди. Намат уй-рўзғорда фақат тўшама сифатида эмас, балки ҳарбий ихота кийимбошлар тайёрлашда ҳам кенг ишлатилар эди. Гилам, палос ва наматлар шаҳарли хунарманд-

лардан ташқари, кишлок, хусусан чорвадор аҳоли томонидан ҳам кўплаб тайёрланар эди.

15- асрда металлдан қурол-яроғ ва рўзғор буюмлари ясаш такомиллашди. Хунармандчиликнинг турли соҳаларига ихтисослашиш қучайди. Улар орасида мих ясовчилар (михчагарон), тақачилар (наълбандон), сим чўзувчилар (симкашон), пичокчилар (кордагарон) каби турли хил буюмлар ясовчи усталар бўлган.

Бу даврда Самарқанд салтанат пойтахти сифатида аввалгидек қурол-яроғ ясаладиган марказ бўлиб қолади. Шаҳарда ҳатто маҳсус совутсозлар маҳалласи қарор топган эди. Қуролсозликда қилич, қалқон, ўқ-ёй, дубулға ва совутлар ҳамда жибалар ясаларди. Ҳокимлар, саркарда-амирлар учун ясалган маҳсус қурол-яроғлар олтин ва қумуш қопламали, қимматбаҳо тошлар қадалган нақшинкор бўларди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур Гўри Амирга дафн этилгач, унинг деворларига олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган кийимбошлари, қурол-яроғлари ва анжомлари осиб қўйилганди. Буюмларнинг энг кичигининг баҳоси тахминан бутун бир вилоятнинг йиллик солиғига тенг эди.

Шаҳарларда мисгарлик ҳам анча ривож топган эди. Мис ва жездан турли хил уй-рўзғор буюмлари ясалар ва майда мис чақалар зарб қилинар эди. Бу даврда ясалган мисгарлик буюмларининг номлари 1465 йилда Самарқандда Ишратхона вақфи тўғрисида тузилган ҳужжатда ҳам қайд қилинган. Мадрасага ҳаля этилган буюмлар рўйхатида турли қозонлар, кўзалар, мислангард, жез ҳуланча, олтин суви (зарҳал) юритилган обдаста (офтоба), қумуш бўйинли машроба, олтин суви берил-

ган жомлар, шунингдек, кумуш кадамали ўймакор темир, жез ва мисдан ясалган фонус, мойчиरोғ ва шамдонлар ҳамда зархалланган мис қандил тилга олинади. Ҳадея этилган буюмлар орасида темир оёқли мис манқал ҳам бўлган. Темурнинг буйруғи билан 1397 йилда исфахонлик уста Иззадин Ибн Тожуддин етти хил металл қотишмаси (хафтжўш) дан катта жез қозон ва иккита шамдон ясаган. Ҳозир ушбу осори атиқалар Аҳмад Яссавий макбарасининг катта зали (зиёратхонаси) да сақланмоқда.

Қайд этилган металл буюмларнинг ишлатиш услублари бу давр мисгар ва чилангарларининг металлни тоблаб сўғориш, эритиб ундан буюм ва асбоблар куйиш, улар сиртини бадий қабартма ва ўймакор нақшлар билан қоплаш ҳамда олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишлов технологиясидан фойдаланганлигини кўрсатади. 1399 - 1404 йилларда бино қилинган Бибиҳоним жоме масжиди эшиклари ҳам етти хил металл қотишмаси билан қопланган эди.

15- асрда ҳам ҳар вақтдагидек ҳукмрон табақа вакиллариининг қимматбаҳо зеб-зийнат буюмларига бўлган талаби катта эди. Мамлакатда осойишталик қарор топиши билан шаҳарларда, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда заргарлик ривож топади. Олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан турли хил зеб-зийнатлар ва қимматбаҳо буюмлар ясайдиган ва уларга назорат дид билан нафис бадий ишлов берувчи мохир заргарлар сони кўпаяди. Манбаларда эътироф этилишича, Темур ва теурийлар саройларида гардиши олтин ва кумуш хошияли, ташқариси ранго-ранг товланувчи қимматба-

ҳо тошлар, дурлар ва сирли нақшлар билан қопланган идишлар кўп бўлган. Бундай қимматбаҳо кўза, шоҳқоса ва патнисларнинг сирти кўпинча ўта нафис ислими ўймакор нақшлар, хушхат ёзувлар билан жило берилган. Одатда нақшинкор бадий буюмлар бойлик хашамлари ҳисобланиб, улар фақат мулкдор табақаларгагина мансуб эди. Юксак малакали усталар томонидан мис, жез ва кумушдан ясалган хилма-хил билакузук, зирак, булоки ва узуклар эса меҳнаткаш аҳоли хотин-қизларининг кенг истеъмолдаги зеб-зийнат буюмлари ҳисобланарди.

Бу даврда кулолчилик ҳам ривож топиб, хунармандчиликнинг кўп тармоқли соҳасига айланади. Кулолчиликда қоса, хум ва хумчалар, тандир каби буюмлар тайёрланарди. 14 - 15- асрларга мансуб сирланган сопол буюмлар бадий жиҳатдан ранго-ранглиги, шакли ва турининг хилма-хиллиги ҳамда сифатлиги билан ажралиб туради. Юқори сифатли қошинли сопол идиш-товоклар пиширилган. Уларнинг аксарияти сидирға оқ сирли бўлиб, сиртига тўқ зангори ёки яшил, баъзан қора ёки қизғиш нақшлар туширилган. Бу даврнинг сирли норин товоклари, шоҳқоса, лаган ва кўзалари, бир неча новачали мойчирос ва шамдонлари бадий жиҳатдан юксак даражада бўлган. Айни вақтда сирсиз арзон идиш-товоклар, хум ва хумчалар ҳамда болалар учун ясалган майда ўйинчоқлар меҳнат аҳлининг кенг табақаларига жуда асқотган. Булардан ташқари кулоллар сув қувурлари (ғулбалар), чиғир ва чархпалак кўзачалари (дигир), кориз лағми гардиши (гёл) ва бошқа кўпгина сопол буюмлар пиширилганлар. Айни вақтда бинокор-

лик ашёлари ишлаб чиқарадиган кошинпазлик, парчинсозлик, ғишт ва ғишт тахталар пиширадиган кирпичпазлик ҳам ривожланди.

Бу даврда тош йўниш (сангтарош) ва унга сайқал бериб, ўймакор нақшлар ва хушхат ёзувлар битиш санъати камолотга етади. Самарқандда Бибиҳоним жомеъ масжиди ховлисида Қуръонни кўйиш учун мрамрдан ишланган улкан лавҳ (курси), Улуғбекнинг Гўри Амирда Темур қабрига кўйдирган нефрит тоши, Шохизинда ва бошқа жойлардаги 15-асрга мансуб сағаналарнинг мрамр тошлари ва уларга ишланган жимжимадор нақшлар, ўймакорлик билан битилган оят, марсия ва тарихлар халқ хунармандларининг юксак бадиий асар намуналаридан бўлиб, уларда тош йўнувчиларнинг меҳнати ва санъати билан хаттотларнинг зўр маҳорати уйғунлашиб кетган.

Бу даврда мамлакатнинг йирик шаҳарлари ва вилоятлари, хусусан Самарқанд ва Ҳиротда қурилиш ишлари авж олиб, бинокор усталарга талаб ортди. Бинокорлар орасида меъмор, муҳандис, ғишт терувчи, сувокчи-ганчкор, ганчкор-наққош, тош йўнувчи (сангтарош) ва дурадгор (нажжор)ларнинг мавқеи ортди. Бинокор усталар касбларига кўра ғишт териб иморат қаддини бино қилувчилар банно ва парчин ва гирихлар қоплаб иморатга пардоз берувчилар устод деб юритилган.

15-асрда шишасозлик ҳам анча таракқий қилган. Самарқандда ҳатто шишасозлар маҳалласи бўлган. Манбаларда қайд этилишича, шишадан турли шаклдаги идишлар: кўзача, қадах, сиёҳдон (довот), доридон, сурмадон, тувак ва сумақлар ҳамда бошқа турли хил рўзғор буюмлари ясалган. Мухташам

бинолар ва давлатманд шаҳарлик зодагонларнинг уй-жойлари қурилишида рангли ойналардан фойдаланилган. Масалан, Ишратхона макбарасининг дераза-панжараларига ҳаворанг, гунафша, сарик, яшил ва қизил рангли шишалар ўрнатилган.

Бу даврда бинокорлик, тўқимачилик ва бошқа кўпгина касб-хунарларнинг ривожидан ёғочсозлик муҳим аҳамият касб этган. Ёғочдан хилма-хил асбоб-ускуналар ҳамда буюмлар (тўқимачилик дастгоҳлари, икки ғилдиракли арава, эгар, ғишт ва пойабзал қолиплари, сандик, кути, бешик, беланчак, куш қафаслари, тароқ ва ҳассалар) ясалган. Моҳир ёғочсоз усталар ёғоч ўймакорлигини такомиллаштириб, нақшинкор эшик, панжара, устун, тоқи-равоқ, болор, хонтахта, курсилар ва бошқа ашё ва жиҳозлар ясаганлар. Гўри Амир ва Шохизинданинг оятлар битилган нақшинкор эшиклари 15-аср халқ усталарининг ёғоч ўймакорлиги санъатидаги энг нодир намуналардан ҳисобланади. Улуғбек замонида Регистон майдонида қад кўтарган Муқаттаъ масжидининг деворидан тортиб, тоқу равоқларигача, устунларидан то эшик ва панжараларигача нақшинкор ёғочдан ишланган эди.

Самарқанд хунармандчилигида, айниқса, қоғоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги Обираҳмат ариғи соҳилида қоғоз ишлаб чиқариладиган махсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Бу ерда эскирган бўз кийим, латта ва мос пахталардан бўтқа — қоғоз хом ашёси тайёрланиб, варақлар қуйилган, сўнгра уларга сайқал берилган. Самарқанд қоғози Ўрта аср Шарқи хаттотлари

орасида ғоят машхур бўлиб, унинг бир қисми бирмунча четроқ ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Бу даврда тери ошлаш, чарм пишириш (чармгар, кемухтагар) касблари ҳам анча ривож топган. Чармдан енгсиз камзул, пойафзал, от-улов анжомлари тикилган. Чарм буюм тикувчилар орасида этикдўз (музадўз), махсидўз, кавушдўз, эгарчи (саррожон), юганчи (лажомдўз) лар каби касблар бўлган. Ҳарбий юришларга тайёргарлик пайтида чарм сардон (ўкдон) ва камоннинг чарм ғилофлари, пичоқ ва киличларнинг чарм қопланган қинларига талаб катта бўлган.

Устки кийим тикувчилар орасида пўстин ва почапўстин тайёрлайдиган пўстиндўзлар бўлиб, улар ўз маҳсулотлари билан асосан дашт аҳолисининг эҳтиёжини қондирганлар. 15-асрда Самарқандда Тимителпакфурушон (бош кийимлар растаси) қурилади. Бу ерда телпак, кулоҳ ва тумоқ каби бош кийимлар тикадиган савдо дўконлари жойлашган.

Демак, 15-асрда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг деярли ҳамма йирик шаҳарларида ўрта аср хунармандчилигининг барча тармоқ ва соҳалари бўйича ихтисослашган корхона, дўкон, устахона ва расталар бўлган.

Хунармандчилик маҳсулотларининг аксарияти шаҳарларнинг марказий бозори атрофида жойлашган дўконларда тайёрланиб сотилар эди. Самарқанд Чорсу бозори тевараги миҳчагарлик, мисгарлик, кулолчилик, сангтарошлик, махсидўзлик, нажжорлик, саҳҳоблик, заргарлик каби дўконлар б-н ўралган эди. Бу дўконларда уй-рўзғор асбоблари, заргарлик зеб-зийнатлари, жаҳонга шухрати кетган ложувард, тилларанг, хаворанг бўёқлар, курол-

аслаҳалар, жиба, совут, баргуствон (ўк ўтказмайдиган ёпқич) каби ҳарбий анжомлар сотилар эди. Обираҳмат сувининг жувозларида тайёрланган турли нав қоғозлар билан савдо қилувчи махсус дўконлар ҳам мавжуд эди. Булардан ташқари Чорсуда хушхат хаттотлар, муқовасоз (саҳҳоб) лар, китоб варақларига жило берувчи наққош ва лаввоҳларнинг ҳам алоҳида дўконлари бўларди. Чорсу бозори, унинг тим қилиб ёпилган марказий растаси ҳамиша гавжум эди. Савдо дўконлари турли хил матолар: карбос, қатон, парча, тарғу, қирмизи духоба, дебо, атлас, фута ва бошқа анвойи газмоллар ва улардан тикилган турли-туман кийим-кечаклар билан тўла бўларди. Расталарда эса тармевалар, ширинликлар, Самарқанднинг обий, пўлатий, ширмоий, седана пайванд, заргарон, осийий каби машхур анвойи нонлари, зираворлари, атторлик моллари сотилар эди. Манбаларда таърифланишича, Самарқандда новвойхоналар, сомсапазлик, каллапазлик, турли хил ҳалво, парварда ва бошқа анвойи ширинликлар пиширадиган ҳалвопазлик дўконлари кўп бўлган.

Шундай қилиб, бу даврда хунармандчиликнинг асосини қундалик турмушда бевосита ишлатиладиган ва истеъмол қилинадиган моллар ишлаб чиқарувчи корхона ёки дўкон каби устахоналар ташкил этарди. Мулкий ва ҳуқуқий жиҳатдан хунармандлар гарчи бир бутун ижтимоий табақага мансуб бўлсаларда, ҳар ҳолда уларнинг сафи шогирдлик таълимини ўтаган турли табақа фарзандлари ҳисобига тўлиб боради. Корхона бошлиғи уста деб юритилиб, унинг қўл остида бир неча хал-

фа, яъни ёрдамчи ва шогирдлар касб-хунар ўрганар ҳамда хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарар эдилар. Одатда шогирдлардан ёрдамчи ишчи кучи сифатида корхонадан ташқари, уй-хўжалигида ҳам кенг фойдаланиларди. Малакали усталар ҳар кимни ҳам шогирд қилиб олавермас, ёки шогирдликдан халфаликка кўтармас эдилар. Масалан, ўша даврнинг таниқли хаттотлари ёки наққошларига, заргару зардўзларига фақат давлатмандроқ хонадонларнинг фарзандларигина шогирд бўла оларди.

Шуниси борки, хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб кишилар эди. 15 — 16- аср бошларида яшаган шоирлар, бастакор-созандалар ва муаррихларнинг бир қисми бадавлат хунармандлар ва майда савдогарлар табақасидан етишиб чиққан эдилар. Масалан, Самарқандлик шоирлардан Жавҳарий совунгарлар растасининг оқсоқоли, Мавлоно Ҳавофий тикувчи, Мавлоно Мир Арғун ҳамодўз, яъни чодир тикувчи, Мавлоно Қобулий ғазлфуруш — калава сотувчи, Мавлоно Камардўз тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий бўйра тўкувчи хунармандлардан бўлган.

15- асрда Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Тибет ва бошқа кўшни мамлакатлар билан савдо алоқалари олиб боради. Чет эллардан турли-туман хунармандчилик маҳсулотлари ва хом ашёлар келтирилди. Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи ва Сибирь билан мунтазам савдо-сотик қилинарди. Хитойдан, асосан ипак, шойи матолар, хусусан атлас ва парчалар, чинни, лаъл, гавҳар ва мушк; Ҳиндистондан нафис оқ рангли ип

матолар, нил бўёқлар, хушбўй зироварлар (мускат ёнғоғи, қалампирмунчок, долчин ва анбар); Эрондан сурп, марварид ва дурлар; Русия, Татаристон ва Сибирдан қимматбаҳо мўйна, тери ва мум олиб келинар эди. Европа мамлакатларидан Самарқандга олиб келинган моллар орасида фаранг газмоллари, мовути, черкас пичоғи бўларди. Ишратхона мақбараси вақфида Миср қатони ва Хитой духобасидан тикилган чойшаблар, мисрий салла қайд этилган.

Самарқанддан чет мамлакатларга, хусусан, Русия, Татаристон ва Сибирга, асосан арзон нархли ип матолар, духоба, шойи, қоғоз, куруқ мева, гуруч, пахта ва калава иплар чиқарилган.

Чет давлатлар билан ўзаро савдо-сотикни кенгайтиришда Темурийларнинг кўшни мамлакатлар билан олиб борган элчилик алоқалари катта роль ўйнади. 15- асрнинг 1- чорагида Улуғбек ва Шохруҳ давлатлари билан Хитой ўртасида мунтазам элчилар алмашииб турилди. Хитой Темурийлар билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Мовароуннаҳр ва Хуросондан Хитойга йилқи олиб кетиларди.

Ҳар иккала давлат ўртасидаги савдо ва элчилик алоқалари бу даврда янада ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Ҳиротга Хитой элчилари, Хонбалик (Пекин)га эса Мовароуннаҳр ва Хуросон элчилари ва савдогарлари қатнаб туришган. 1418 йилда Ардашер бошлиқ Шохруҳ элчилари Хитойда бўладилар. 1419 йилда бунга жавобан Ли ди ва Жонг ку Хитойдан Самарқанд ва Ҳиротга элчи бўлиб келадилар. Элчилар Улуғбек ва Шохруҳга ўзаро дўстлик муносабат-

ларини ривожлантириш хусусида таклифлар ёзилган мактуб ва катта совға-саломларни топширадилар. 1420 йилда Шохруҳ ва Улуғбек 530 нафардан иборат элчилик карвонини Хитойга жўнатадилар. Шохруҳ элчиларига Шодихожи билан амир Кўкча, Улуғбек элчиларига Султоншоҳ билан Муҳаммад бахши бошчилик қиладилар. Фиёсиддин Накқош котиб этиб тайинланади. Темурийларнинг элчилари Хитойда икки йилдан ортиқроқ бўлиб, 1422 йилда ўз ватанларига қайтиб келадилар.

Мовароуннахрдан Хитойга ўша замонларда икки карвон йўли орқали борилган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Кумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фаргона водийси орқали — Хўжанд, Кўкон, Маргилон, Андижон, Ўш шаҳарларидан ўтиб Олай водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Қошғар, Хўтон ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Шохруҳ ва Улуғбек замонида Тибет ва Ҳиндистон билан ҳам яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилади. 1421 йилда Тибетдан Бухоро ва Самарқандга элчилар келади. 1441 — 1442 йилларда Шохруҳ Ҳиндистонга Бижанагар саройига тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар юборади. У Кермон вилояти, Хўрмуз ва Форс қўлтиқлари орқали Ҳиндистонга қилган саёҳатини ёзиб қолдиради.

Шуниси ҳам борки, 15-асрда, хусусан унинг биринчи ярмида мамлакатнинг иқтисодий раванқ топиши, айниқса хунармандчилик ва ички савдонинг ривожланиши, маълум да-

ражада шу даврда ўтказилган пул ислохоти билан ҳам боғлиқ эди. Маълумки, Улуғбек 1428 йилда муомаладаги фулусий пуллар ислохотини амалга оширди. Аҳолини ички чакана савдо муносабатларига кенгроқ жалб этиш мақсадида Улуғбек енгил вазнда зарб этилган ва муомалада юрган барча чака пулларни ман этди. Эски чакаларни янгисига алмаштириб, ички савдонинг майда мис пулларга бўлган талабини кондиритиш учун бир вақтнинг ўзида у Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз, Тошкент, Шохруҳия ва Андижон шаҳарларида зарбхоналар ташкил этиб, бир хил вазндаги салмоқдор фулуслар зарб эттириб муомалага чиқарди. Эски чакалар қисқа вақт ичида янги фулусларга алмаштирилиб олингач, мис пуллар зарбини марказлаштириш мақсадида бошқа шаҳардаги зарбхоналарга барҳам берилиб, фақат Бухоро зарбхонаси сақлаб қолинди. Халқ ўртасида «фулуси адлия», яъни «адолатли чақа» номи билан шуҳрат топган бу янги мис фулуслар Мовароуннахрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида кенг муомалага кириб, давлатнинг ички савдосини нақдина билан тўла таъмин этади. Ички чакана савдо пул муносабатларидаги танқисликни фулусларнинг вазни ва қийматини ошириш билан хал этилиши, ўрта асрлар шароитида нодир ва фавқулоддаги воқеа бўлса-да, ҳарҳолда Улуғбекнинг бундай ислохоти мамлакатда хунармандчилик маҳсулотларининг ички чакана савдоси учун кенг йўл очиб берган эди. Айни вақтда Улуғбек ташқи савдодан келадиган даромадни ошириш мақсадида «тамға» божини бирмунча оширди.

Шундай қилиб, Улуғбек замонида улусда

ички ва ташки савдонинг кенгайиши хунармандчилик маҳсулотлари ҳажмининг ортишида ва касб-хунар тармоқларининг ривожиди асосий омиллардан бирига айланади.

ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Амир Темур вафотидан кейин темурий шаҳзодалар ўртасида бошланган ўзаро курашлар ва ҳарбий юришлар мамлакатнинг ички ҳаётига салбий таъсир этса-да, бироқ Шохруҳ (1405 — 1447), Улуғбек (1409 — 1449), Абусайид (1451 — 1469) ва Султон Ҳусайн (1469—1506) ҳукмронлик қилган даврларда мамлакатда маълум даражада қарор топган осойишталик туфайли илгаридан давом этиб келаётган анъаналар асосида илм-фан ва маданият янада жонланади.

Бу даврда Самарқандда ҳам, Хиротда ҳам Темур анъаналари давом этдирилиб, бу пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу моҳир хунармандларнинг каттагина гуруҳи тўпланган эди. Мовароуннаҳрда, хусусан Самарқандда илм-фан ва санъатнинг тараққиётида замонасининг маданий муҳитида тарбияланиб, ёшлигидаёқ машҳур олим сифатида шуҳрат қозонган Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси ниҳоятда буюк бўлди. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бой ва серқирра маданияти ва ислом дунёсининг маънавий анъаналарига суянган Улуғбек мамлакатнинг равнақи, айниқса унинг маънавий камолотида илм-фан ва санъатнинг нақадар муҳимлигини яхши тушунарди. Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқ-

тисодий ҳаётини бошқариш билан бирга илмий ишлар билан ҳам шуғулланади, олимларнинг мунозараларида фаол қатнашади. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Улуғбек буюк мутафаккирлардан Аҳмад Фарғоний, Форобий, Мусо Хоразмий, Беруний ва Ибн Сино асарларини батафсил ўрганади. Уларнинг асарлари орқали қадимги Юнон олимлари: Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель), Гиппарх (Гиппократ), Птоломайларнинг классик асарлари билан ҳам танишади. Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Самарқанд ва Бухорони илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилади. Унинг фармони билан 1417 йилда Бухорода, 1417 — 1420 йилларда Самарқандда ва 1433 йилда Ғиждувонда мадрасалар бино қилинади. Ҳатто Бухородаги мадрасанинг дарвозасига: «Билим олиш ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир», деган калима ўйиб ёзиб қўйилади. Мовароуннаҳрнинг бу учта қадимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар, хусусан Самарқанд мадрасаси замонасининг дорулфунуни эди. Ушбу мадрасаларда илоҳиёт илмлари: Қуръон, ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шариат қонун-қоидалари) билан бирга риёзиёт (математика), хандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт (медицина), тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва морфологияси (қофия) каби дунёвий илмлар ҳам ўқитиларди. Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси икки қаватли, эллик хужрали бўлган. Ҳар бир хужра уч хона: қазнок (омборхона), ётоқхона ва дарсхонадан иборат бўлган. Тарихий маълумотларга қараганда, мадрасада юздан ортик

талаба истиқомат қилган ва таълим олган. Мадрасада замонасининг иқтидорли олимларидан мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий етакчи мударрис бўлган. Машхур олимлардан Қозизода Румий, Гиёсуддин Жамшид Кошоний ҳамда Мирзо Улуғбекнинг ўзи ва унинг шогирди Алоуддин Али Қушчилар турли фанлардан дарс берганлар. 16- асрнинг машхур адиби Зайнуддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йилда мадраса очилган куни биринчи дарсни Шамсуддин Муҳаммад Ҳавофий ўқиган. Дарсда олимлардан тўксон нафари катнашган, лекин дарснинг маънисига Улуғбек Мирзо билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмаган. Айрим маълумотларга қараганда, мадрасада илми ҳайъат (астрономия) дарсини Қозизода Румий ўтган. Ҳатто форс-тожик адабиётининг классикларидан бири Абдурахмон Жомий ёшлик чоғида Самарқандга келиб, Қозизода Румийдан бир неча марта астрономия фанидан сабоқ олганлиги маълум. Мадрасада камида 15—16 йил таҳсил кўриб, унинг дастури бўйича асосий фанларни тўла ўзлаштирган ва имтиҳонли сабоқларда ўз билимини намойиш қила олган толиби илмларга санад — шаҳодатнома ёзиб берилган, Шундай шаҳодатномалардан бири Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида қарийб ўн олти йил таҳсил кўрган балхлик Шамсуддин Муҳаммад номига ҳижрий 838 (1435) йил ражаб ойининг ўрталарида Қозизода Румий имзоси билан ёзиб берилгани маълум.

Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган олимларнинг бир қисми турли фанлардан толибларга дарс бериш билан бирга, математика, география ва астрономия

бўйича амалий масалалар билан ҳам шуғулландилар. Расадхона қурилиб ишга тушурилгунга қадар осмон ёриткичларининг ҳолатини кузатиш ишлари маълум даражада мана шу мадрасада ва Улуғбек томонидан қурдирилган Муқаттаъ масжидида олиб борилган эди.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқандда ўз атрофида тўпланган олимларнинг бевосита иштироқи билан шаҳар яқинидаги Обираҳмат анхори бўйида расадхона қурдирди. Доира шаклида бино қилинган бу улкан иморатнинг айланаси 47 м, баландлиги 31 м бўлган. Бобурнинг ёзишича, расадхона уч қаватли бўлган. Бинонинг сирти кошин ва сирли парчинлар билан қопланган. Бинонинг ички қисмига судси фахрий (секстант) ишланган ва йўлаклар орқали тўрт қисмга ажратилган. Ҳар бир қисм бир неча катта зал ва майда хоналарга бўлинган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, бу олий иморат хоналарининг деворларида осмон гумбази, самовий жисмлар, уларнинг жойланиши ва ўзаро муносабати, сайёраларнинг орбиталари, собита (кўзгалмас) юлдузлар, ҳамда денгиз ва океанлар, тоғ ва даштлар, иқлим минтақаларига бўлинган ер қураси ва ҳоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер қурасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзу маҳаллий аҳоли ўртасида «Нақши жаҳон» деб юритилган.

Расадхона қурилишида самовий ёриткичларни кузатиш ва ўрганиш борасида хизмат қилувчи унинг асосий қисми — судси фахрий қурилмаси ва уни махсус ўлчов асбоб-ускуналар билан жиҳозлашга алоҳида эътибор бе-

рилади. Секстант Фиёсуддин Жамшид мутасаддилигида ўрнатилади. Самарканд секстанти ўша даврда Шарқда маълум бўлган секстантларнинг энг каттаси ҳисобланган. Али Қушчи унинг баландлигини Истамбулдаги машҳур Аё София ибодатхонасининг баландлигига (қарийб 50 м) қиёс қилган. Расадхона Али ибн Исо Устурлобий, Абумахмуд Хўжандий ва уста Иброҳим каби моҳир асбобсоз, мисгар ҳунармандларнинг ақлу идроки ва қўли билан ясалган зот ул-устурлаб (астролябия), зот ул-халқа, зот ул-сукбатайн (диоптр), зот аш-шуъбатайн (треквер), шомила каби зарурий астрономик ўлчов асбоблари билан жиҳозланади. Айни вақтда Улуғбек расадхона қошида бой кутубхона ҳам ташкил этиб, унда фаннинг деярли ҳамма соҳаларига тегишли қарийб ўн беш минг жилд китоб сақлаган.

Расадхона теварагида олимлар ва хизматчилар учун катта-кичик ҳужралар қурилади. Унинг этагида эса Улуғбек ўзи учун Боғимайдон ва Чиннихона чорбоғларини барпо этади.

Улуғбек расадхонасининг қаерда жойлашганлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатилганига қарамай, афсуски уни узок вақтгача топиб ўрганилмади. Расадхона асрлар давомида қаровсиз қолиб, вайронга айланган, сўнгра оддийгина тепалик манзарасини олган эди. Маҳаллий аҳоли ўртасида Накши жаҳон номи билан машҳур бўлган бу тепаликда қазилари олиб борган археолог В. Л. Вяткин 1908 йилда Улуғбек расадхонасининг харобаларини топиб, унинг секстанти ер ости қисмини ковлаб очади. Улуғбек расадхонаси Мовароуннаҳрда ўз замонасига нисбатан мукамал ас-

трономик асбоб ва ускуналар билан жиҳозланган олий даражадаги илмгоҳга айланган эди. Расадхонада Улуғбек билан бирга машҳур математик ва астрономлардан замондошлари ўртасида «Афлотуни замон» фахрий номини олган Салоҳуддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий, Фиёсуддин Жамшид Кошоний, «ўз даврининг Птоломейн» номи билан шуҳрат қозонган Алоуддин Али ибн Муҳаммад Али Қушчи ва кўпгина бошқа олимлар илмий кузатиш ва тадқиқотлар олиб борадилар. Хуллас, Улуғбек Самаркандда бутун бир астрономия мактабини яратади.

Самаркандда Улуғбек раҳбарлигида барпо этилган бу илмий даргоҳ математика, айниқса астрономия соҳасида илмий дунёда оламшумул аҳамият касб этган натижаларга эришади. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 соbitа (кўзгалмас) юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадвали тузилади. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб жойлашган 683 географик пунктларнинг Самарканд кенглигига нисбатан координаталари белгилаб чиқилди. Улуғбек мактабининг эришган энг муҳим ва ажойиб муваффақиятларидан бири математика фани соҳасида бўлди. Расадхона олимлари томонидан учинчи даражали алгебраик тенглама ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланди. Ўша даврда аниқ фанларнинг ривожланиши ва шу фан соҳаларига оид илмий асарларнинг ёзилиши Улуғбек мактаби илмий фаолиятнинг асосий йўналишини белгилаб берди. Расадхонада олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари асосида математика ва астрономияга оид бир қан-

ча нодир асарлар яратилди. Гарчи бу асарларнинг кўпи бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, сақланиб қолган кўлёмалар ўша даврда Самарқанд астрономия мактаби эришган ютуқлардан ва бу илмгоҳ намояндалари жаҳон астрономия фани ривожига кўшган улкан ҳиссадан гувоҳлик беради.

Самарқанд астрономия мактабининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Ғиёсуддин Жамшиддир. У астрономияга оид: «Зижи хоконий», «Боғлар сайри» ва «Осмон нарвони», математикага бағишланган: «Хорда ва синуслар ҳақида рисола», «Ҳисоб калити» ва «Доира ҳақида рисола» каби асарларни ёзади. Бу борада Қозизода Румийнинг «Арифметикага оид рисола», «Астрономиянинг моҳиятига изоҳлар», «Шакллар асосига шарҳ» ва «Синус ҳақида рисола» асарлари, айниқса диққатга сазовордир. Ушбу мактабнинг яна бир истеъдодли намояндаси Улуғбекнинг шогирди Али Қушчи бўлиб, у астрономия, арифметика ва алгебрага оид олтита рисоланинг муаллифидир. Самарқанд астрономия мактаби намояндаларининг асослари ва математик жадвалларига ўша давр олимларидан Қозизода Румийнинг набираси Мирам Чалабий ва Абул Али Биржандийлар томонидан ёзилган шарҳий асарлар муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Хуллас, Улуғбекнинг астрономия мактаби фаолиятига, хусусан унинг астрономия фанидаги назарий қарашларига баҳо берилганида шуни айтиш керакки, 15- асрда самарқандлик астрономлар ўз асарларида Птоломей системаси асосида дунёнинг маркази Ер (геоцентризм) деб кўрсатсалар-да, аммо Ернинг юмалоқлиги ва

Мирзо Улуғбек.

Акмал Икромжонов чизган сурат. 1994.

унинг қуёш астрофида айланиш (гелиоцентризм)лиги улар учун ёт бўлмаган.

15- асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг равнақи ва Самарқанд астрономлари қозонган оламшумул муваффақиятларда, айниқса Улуғбекнинг роли ва ҳиссаси буюқдир. Илм-фанга бўлган чексиз ҳурмат, зўр қобилят ва илмнинг заҳматли йўлларини босиб ўтиши туфайлигина у Самарқанд астрономия мактабининг асосчиси ва раҳбари сифатида улкан муваффақиятларга эришди. Ўз устида мунтазам ишлаш ва билимларини тинмай чуқурлаштириш натижасида Улуғбек ўзининг кўпгина замондошларидан ўзиб ҳам кетди.

Самарқанд расадхонасида олиб борилган кўп йиллик тадқиқотларнинг самараси, Шарқ классик астрономиясининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлантирган ва уни янги далил-исботлар билан бойитган шоҳ асар Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») номли китобидир. Бу асар 1437 йилда ёзиб тугалланган бўлса ҳам унга муаллиф умрининг охирига қадар бажарилган илмий тадқиқот натижалари асосида тузатишлар ва қўшимчалар киритиб боради.

«Зижи жадиди Кўрагоний» асосан икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат. Асарнинг бош муқаддима қисми астрономиянинг назарий масалалари, Шарқ халқларидаги йил ҳисоби усуллари, астрономиянинг амалиёти, сайёралар назарияси ҳамда астрономия ва астрология масалаларига бағишлангандир.

«Зижи жадиди Кўрагоний»нинг иккинчи

қисми астрономия ва тригонометриянинг амалий масалаларига мансуб. Асарнинг бу қисми учинчи даражали алгебраик тенглама янги оригинал услуб билан муваффақиятли равишда ҳал қилиниб, натижада аниқлиги миллиарддан бир бўлган тўққиз хонали тригонометрик жадвал тузилган. Шуни қайд қилиш жоизки, Улуғбекнинг астрономик жадвали ўша замондаги шунга ўхшаш жадваллар орасида бекиёс даражада аниқ бўлган. Масалан, фалак ал-бурж текислигининг хатти истивога оғмалиги Улуғбек жадвалида 23 даража 30 дақиқа 17 сонияга тенг бўлиб, ҳозирги ҳисоб бўйича у 23 даража 30 дақиқа ва қирқ тўққиз сонияни ташқил этади. Бу икки рақамлар ўртасидаги тафовут ҳаммаси бўлиб, минус 32 сонияга тенг ҳолос. Шунингдек, Улуғбекнинг йил ҳисобини ҳозирги аниқ ҳисоб-китобларга солиштиргудек бўлсак, у бор йўғи бир минуту икки сонияга фарқ қилади. Булар 15- аср учун ғоят юксак аниқлик бўлиб, ҳозирги замон ўлчовларига жуда яқиндир.

«Зижи жадиди Кўрагоний» дан ташқари Улуғбек «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») номли тарихий асар ҳамда мусиқа илмига бағишланган бешта рисола ҳам ёзган. Унинг «Тарихи арбаъ улус» асари туркийларнинг аجدод ва авлодлари, мўғул қабилалари ҳамда Чингизхон вафотидан кейин ташқил топган Улуғ юрт, Жўчи, Чигатой ва Элхонийлар улусининг қисқача тарихига бағишланган. «Рисола дар илми мусиқа» («Мусиқа илми ҳақида рисола») асари мусиқа тарихига бағишланиб, унда «ўн икки мақом баёни»га доир маҳсус боби ҳам бўлган. Улуғбекнинг илмий фаолиятига ва қолдирган бой илмий меросига ба-

хо берилганда унинг замондош ҳамкасби Ғиёсуддин Жамшид таърифлагандек, у Қуръон, хадис, араб тили ва граматикаси, фикҳ, мантиқ, адабиёт, мусиқа, риёзиёт ва фалакиёт илмларини чуқур билган қомусий олим бўлган. Унинг илм-фан тараққиётидаги салмоқли ўрни машҳур замондош олимлар Ғиёсуддин Жамшид, Мирам Чалабий, Давлатшоҳ Самарқандийлар тарифидан эътироф қилинган.

Ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Мир Алишер Навоий ҳам Улуғбекка юксак баҳо беради. Олам охиригача Улуғбекнинг илмий мероси юксак баҳоланишини қайд этиб, қуйидаги мисраларни ёзиб қолдиради:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек,
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биринди айламас ёд,
Вале ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон наст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми асмоний
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний»
Қиёматга деганда аҳли айём
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком

15- асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарих фани ҳам кенг ривож топди. Ҳофиз Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Исфизорий, Давлатшоҳ ва бошқа кўпгина тарихчилар Темурийлар давлатининг икки пойтахти Самарқанд ва Хиротда яшаб ижод қилдилар. Уларнинг асарлари Темурийлар дав-

латининг тарихига доир жуда қимматли ва нодир манбадир.

«Зубдаи таворих» муаллифи Ҳофиз Абрў, «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»ни ёзган Абдураззоқ Самарқандий ўз асарларида Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган давр воқеаларини ёритдилар. Мирхонд «Равзат ус-сафо» ва Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» китобларини ёзиб, ўз асарларининг бир қисмини Султон Ҳусайн ҳукмронлик қилган давр воқеалари баёнига бағишладилар. Ўша давр тарихнависларидан Муинуддин Исфизорий эса Хирот тарихини ёзди.

15- асрда Мовароуннаҳрнинг пойтахти Самарқандда илмий тадқиқотлар олиб борган машҳур олимларнинг ижодий фаолияти, астрономия ва математика фанлари соҳасида қилган кашфиётлари, яратган нодир асарлари билан илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаларининг салмоғига қараб фикр юритилса, Улуғбекнинг астрономия мактабини ўз даврининг академияси дейиш мумкин.

Улуғбек теварагига уюшган 100 дан ортиқ олимни ўз бағрида етиштирган, номи жаҳонга машҳур Самарқанд расадхонаси шу вазифани ўтаган. «Самарқанд академияси» даставвал бундан 225 йил муқаддам машҳур француз файласуфи, ёзувчи ва тарихчи олими Вольтер (1694 — 1778) томонидан эътироф этилган. Вольтер бу ҳақда: «Улуғбек Самарқандда бўлиб академияга асос солди, Ер курасини ўлчашга буюрди ва астрономия жадвалларини тузишда иштирок этди», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, «Самарқанд академияси» 1010 йили Хоразмнинг қадимий пойтахти Гурганчда ташкил этилган ўзига хос академия — «Дониш-

мандлар уйи» («Маъмун академияси»)дан кейинги иккинчи «Дор ул-илм» эди. Бу Дор ул-илмнинг пойдевори бўлган Улуғбекнинг астрономия мактаби Ўрта асрлар мусулмон Шарқи астрономиясининг ривожига катта таъсир кўрсатди.

МЕЪМОРЧИЛИК

15-асрда Самарқанд ва Ҳиротда меъморчилик, наққошлик, тасвирий санъат ва адабиёт ниҳоят даражада тараққий этади. Бу икки пойтахт шаҳарларида кўплаб ҳашаматли жамоат бинолари қад кўтаради. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса, Улуғбек бобоси Темури каби мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият беради. У ҳукмдорлик қилган даврида бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қурилади. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилади. Аввало у Темури даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни итмомига етказди. Гўри Амирнинг кириш пештоқи, Шохизинда ансамблидаги баъзи мақбаралар, Шахрисабздаги Қўкгумбаз масжиди, Яссиддаги Ахмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек, айниқса Самарқандни обод қилишга алоҳида эътибор беради. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. У қайтадан режалаштирилиб, майдонга Улуғбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли хонақоҳ, карвонсарой, ўймакор ёғочлардан ишланган масжиди Муқаттаъ бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли

Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди. Бу олий иморатлардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланган. Мадраса меъморлик жиҳатидан мусулмон Шарқида шу турдаги биноларнинг классик намунаси ҳисобланади. У икки қаватли, хужраларининг олд томонлари тўрт қиррали айвон. Бурчакларида дарсхоналар, ғарбий томонида эса масжид жойлашган. Иморат пештоқи шарқ томонга, Регистон майдонига қараган. Мадраса пештоқи, тўрт бурчагидаги миноралари ва деворлари нақшинкор парчин ва кошинлар билан қопланган, бекиёс меъморий кўринишга эга.

Улуғбек даврида яна бир йирик меъморий мажмуа — Шохизинда ансамбли композицияси жиҳатидан тўла қуриб битказилди. Унинг марказий қисмдаги нақшинокр обидалар орасида айниқса, Қозизода Румий мақбараси меъморий жиҳатдан энг ажойиби ҳисобланади. У пештоқли, улкан гумбазли зиёратхонадан иборат бўлиб, кошинкор ва бекиёс жилвали ранго-ранг парчинлар билан нақшланган.

Улуғбек томонидан қурдирилган меъморий бинолар ичида тархи, математик ечимлари, нақш ва безаклари жиҳатидан энг нодир иншоотлардан ҳисобланган Самарқанд расадхонаси алоҳида ўринга эга. Чунки у Шарқнинг кўп асрли илму маърифат ва маданияти тарихида шухрат топган расадхоналар орасида Мовароуннаҳрда қад кўтарган якка-ю ягонадир. Шарқ мамлакатларида илму маърифатни, хусусан астрономия ва математика фанларининг ривожини йўлида расадхонанинг қўшган ҳиссаси ниҳоятда буюқдир.

Жамоат бинолари қурилиши меъморчилигида Регистон майдонида бино қилинган Мир-

зойи ҳаммоми ва карвонсаройи, «Боғи майдон»да қад кўтарган «Чилсутун» («Қирк устун») ва «Чиннихона» саройлари, айниқса, диққатга сазовор. Тиллакори мадрасаси ўрнида бўлган Мирзойи карвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар кўнишган. Бобурнинг таърифлашича, «Чилсутун» ва «Чиннихона» саройлари ниҳоятда муҳташам ва кўркем бўлган. «Чилсутун» тошлардан фарш қилинган баланд такурси устига икки қаватли қилиб қурилган, унинг бурчакларида ички айланма зинапо्याли миноралари бўлган. Зинапоялар орқали саройнинг юқори қаватига чиқилган. Иккинчи қаватнинг марказида чордара услубида қурилган хонанинг тўрт тарафи ўймакор тош устунли айвон бўлган. Чордара услубида бино қилинган Чиннихона саройининг деворлари, хусусан уларнинг изо-ра (панель) қисмлари хитойдан келтирилган рангдор ва нақшли чиннилар билан қопланган, шу сабабли бу олий иморат шу ном билан шуҳрат топган.

15- асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда хашаматли бинолар қуриш бирмунча чекланди. Бу даврда икки қаватли Хўжа Аҳрор мадрасаси (1456), Ишратхона (1464) ва Оксарой (1470- йиллар) мақбаралари каби иморатлар қад кўтарди.

14 — 15- аср меъморчилигида иморатларни ўзига хос янги маълум мақсадга қаратилган ечимлар асосида қуриш билан бирга, уларни безашда ҳам янги усуллар қўлланилади. Биноларнинг пештоқлари ва хоналарнинг ички деворлари қабартма ранго-ранг парчинлар, ок ёки зангори ранг устига зарҳал берилган ис-

лимий нақшлар, баъзан эса эпитафик ёзувлар билан пардозланади.

Бу давр меъморчилиги ва амалий санъатида асрий анъаналар янада такомиллаштирилиб, юқори даражали маънавийтни англатувчи ўзига хос услуб яратилади. Бу услубда бино қилинган иморатлар ўзининг уйғунлиги, ритми, қисмларининг мутаносиблиги, ранг-баранглиги ва тантанали манзара кашф этирувчи воситалари билан ажралиб туради. Дарҳақиқат, ўзининг мукамаллиги, етук шакли нафислиги ва гўзал нақшлари билан кишини маҳлиё этувчи 14 — 15- асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурдоналари минглаб кишилар меҳнатининг маҳсулидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиққан мохир меъмор, наққош ва банноларнинг ақл-идроқи, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрли тажрибаси ўз ифодасини топган. Бу меъморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гўзалликнинг объектив қонунларини чуқур билганлар, ўз ижодларида даврнинг ғояси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг меъморий усули, нақши, ўзига хос хислат ва фазилатлари бекиёс ва такрорланмасдир.

15- асрнинг 2- ярмида Мовароуннаҳрнинг маънавий ҳаётида суфийлик тариқатининг таъсири кучайиб, дунёвий илмларга деярли аҳамият берилмай, Самарқанд расадхонасидек «Дор ул-илм» қаровсиз қолган бир пайтда Хурросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти Ҳирот ободонлашиб, у илм-фан, адабиёт ва санъатнинг марказига айланди. Ҳиротда, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро (1469 — 1506) ҳукмронлик қилган даврда бир қанча олий иморат ва иншоотлар қад кўтаради. Ҳиротнинг обо-

донлашиши ва унда амалга оширилган қурилишларнинг асқарияти ўша вақтларда Султон Хусайн девонида бош вазирлик лавозимида бўлган ва ниҳоятда давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан ҳам бевосита боғлиқдир. Навоийга замондош муаррихларнинг шаходат беришича, Хуросонда, хусусан Ҳирот ва унинг булуқларида Навоий ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари: масжид, мадраса, макбара, хонақоҳ, ҳаммом, шифохона, сарой, истироҳат боғлари, работ ва карвонсаройлар ҳамда суғориш иншоотларидан арик (канал), ҳовуз, кўприк, кориз, бандлар (сув омборлари) қурилган. Қурилишларнинг кўпи Навоийнинг бевосита ҳомийлиги билан ёки унинг маблағига амалга оширилган. Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашиди» рисоласида қайд этилишича, Алишер Навоийнинг ҳар йилги даромади ўн саккиз минг «шоҳруҳий» динорга тенг бўлган. Бу маблағнинг деярли ҳаммасини у хайрли ишларга, жумладан жамоат қурилишларига сарф қилган. 15-аср муаррихи Хондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий ўз маблағига 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифихоналар каби хайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астробод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, шунингдек Марв шаҳрида бино қилинган Хусравия мадрасаси шулар жумласидандир. Шу билан бирга Навоий жангу жадаллар ва зилзилалар оқибатида вайрон бўлган кўпгина жамоат биноларини қайта тиклашдек сермашаққат ишларни ҳам амалга оширади. У Ҳирот ва бошқа шаҳар-қишлоқларда 12 та масжидни қайта тузаттиради, жумладан 13-

асрда Ҳиротда бино қилинган Жоме масжиди, 1405 — 1418 йилларида Машҳадда қурилган Гавҳаршод масжиди, 11-аср бошида Гургон яқинида ўрнатилган Қобус минораси, 11-асрда Марв ва Ҳирот оралиғида қурилган Арслонжозиба работи ва кўпгина бошқа иморату иншоотлар таъмир этилади. Бинолар мажмуотининг энг кўрками ва йириги Навоий томонидан Ҳирот яқинида бунёд этилади. Навоий вазирлик лавозимидан истеъфо бергач, Хусайн Бойқаро унга Инжил анҳори бўйидан ер ва сув ажратиб беради. Бу ерда Навоий ҳовли жой, боғча ва катта кутубхона бунёд этади, айти пайтда бир қанча хайрли қурилишларни ҳам бошлаб юборади. Қурилишнинг бош тарҳи Навоий томонидан таклиф этилади. Бинокорлик ишлари Ҳиротнинг моҳир меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан бажарилади. Инжил бўйида ниҳоятда нақшинкор «Ихлосия» мадрасаси, унинг қаршисида кўркам «Халосия» хонақоҳи қад кўтаради. «Қудсия» жоме масжидининг ғарбида «Шифоия» даволаш уйи, унинг қаршисида эса «Сафоия» ҳаммоми, улар қошида тош ҳовуз ҳам қурилади. Мадраса ва хонақоҳларда бир неча минг киши истиқомат қилиб фан, адабиёт ва санъат билан машғул бўлган. Хондамирнинг ёзишича, «Халосия» хонақоҳида ҳар куни заифа ва мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таомлар билан тўйдиришган.

Янгитдан қуриладиган ҳар бир бино ёки таъмир этиладиган ҳар бир ёдгорликка мукамал меъморий зеб бериш учун Навоий қурилишга ҳамма вақт кўплаб турли касбдаги бинокор усталарни: моҳир муҳандису меъморлар, кошинтарошу тоштарошлар, ўймакор наққош-

лару музаҳҳиблар (зарҳал тортувчи) ҳамда парчинпазларни жалб қилар эди. Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» номли асарида ёзишча, 1498 йилда Ҳирот Жоме масжидини таъмир, этиб тиклашда қарийб юзта ҳунарманд усталар қатнашган. Таъмирлаш ишлари бошидан охиригача бевосита Навоий бошчилигида амалга оширилган. «Кўп кунлар у этагини белига қистириб, ёлланган ишчилар сингари усталарга ғишт узатарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез меъмор, уста ва косибларга қимматбаҳо саруполар кийдирадди ва кўп навозиш кўрсатар ва боша инъомлар билан хушдилу хурсанд қиларди. Шундай қилиб, уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди». Навоий томонидан таъмир эттирилган Ҳирот Жоме масжиди ҳовлисининг узунлиги 114 метр, эни 84 метр бўлиб, олтита дарвозаси бўлган. Жоме масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 15- аср меъморчилиги тўғрисида сўз юритилар экан, шуни таъкидлаш жоизки, унда ҳозирги замон шаҳарсозлигида инфраструктура деб аталадиган уйғунликка эришишга ҳаракат қилинган. Масалан, 15- асрнинг 80- йилларида Ҳирот яқинида Инжил анхори бўйида қуриб битказилган кўркам иморатлар мажмуасида уй-жойлардан ташқари, мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом, ҳовузлар, савдо расталари бўлган. Дам олиш хиёбонлари, боғ-роғлар эса хушҳаво жойларда барпо қилиниб, уларга шаҳар меъморчилигининг таркибий қисми сифатида қаралган. Бу даврда жамоат биноларини исми жисмига монанд, маънодор, ҳамда жарангдор номлар билан аташга ҳам катта аҳамият

берилган. Шунингдек бундай номлар заруриятга қараб, абжод ҳисобида қурилиш йили тарихини ҳам ифодалаши лозим бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Унсия, Ҳудсия, Низомия, Хусравия ва Фаноия шулар жумласидандир. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг мактабдош дўсти Султон Хусайн Бойқарога бўлган ихлосини, миннатдорчилигини билдирса, Халосия — озодлик, Шифоия — соғлиқ, шифо; Сафоия — поклик, софлик маъносини англатган. Хусравия мадрасасининг номи эса бинонинг биринчи ғиштини қўйган шахзода Муҳаммад Султон номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 15- аср меъморчилигида ўзининг комплекслигига ва бажарган вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифохона ва ҳаммомлар алоҳида ўрин тутди. Бундай бинолар Ўрта ва Яқин Шарқда 8—9- асрлардаёқ қад кўтариб, 15- асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Марв, Ҳирот, Ғазна, Рай, Хамадон ва Исфихон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

15- асрда меъморчиликнинг бу соҳасида илк ўрта асрлар анъаналари янада ривожлантирилди. Ҳирот шаҳрида шундай шифохоналардан бири Султон Абусаиднинг (1439—1469) катта хотини Милкат оғо томонидан қурдилади. Унга Ҳиротнинг етук табибларидан Мавлоно Дарвишали мутасадди қилиб тайинланиб, барча муолажа ишлари унга топширилган эди. Бундай жамоат шифохонаси «Дор уш-шифо» (Даволаш уйи) номи билан юритилиб, уларга замонасининг билимдон табиблари беморларни даволаганлар. Дор уш-шифода махсус дорихоналар бўлиб, уларда дорипазлар бемор-

лар учун дори-дармонлар тайёрлаб берганлар.

Хондамирнинг таърифлашича, Инжил соҳида қурдирилган «Шифоия» шифохонаси «Ихлосия» мадрасасининг рўпарасида жойлашган бўлиб, гумбази нақшинкор мовий кошнлар билан копланган. Деворлари қизил ғиштдан терилган. Ҳовлисида сарҳовуз бўлиб, саҳнидан майин тоғ шабадаси мутассил эсиб турган. «Шифоия» шифохонали табобат илмгоҳи тарзида бўлиб, унда табиб ва ҳақимлар беморларни даволашдан ташқари табобат илми билан ҳам шуғулланганлар.

Алишер Навоийнинг инояти билан ўша даврда етишиб чиққан Ғиёсуддин Муҳаммад, Низомуддин Абдулхай, Дарвишали, Муҳаммад Юсуф, Абдулхай Туний, Муҳаммад Муъин, Хутбуддин Одам каби машҳур табиблар «Шифоия» да узоқ вақт фаолият кўрсатганлар.

Бу даврда Ҳирот Дор уш-шифоси, айниқса, қаҳқоллари (кўз касалликлари табиблари) го-ят шухрат топади. Бир сафар ҳатто Хўжа Аҳрорнинг Навоийга ёзган махсус мактуби билан Мавлоно Фазлуллоҳ даволаниш учун Самарқанддан Ҳиротга юборилади. Хўжа Аҳрор касал бўлганида эса Навоий фармонига биноан Низомуддин Абдулхай табиб Самарқандга келади. Шубҳасиз, Ҳиротнинг 15-аср табиб ва ҳақимлари табобат соҳасида кўплаб илмий китоб ва рисоалар ёзганлар. Навоийнинг табобат илмига раҳнамолиги туфайли Ҳиротда Дор уш-шифо очилади. Унда машҳур табиблар фаолият кўрсатиб, тиб илми ривожига ўз ҳиссаларини қўшади. Эътиборли томони шуки, шифохонада даволаш ва даволаниш учун барча шароитлар мавжуд бўлиб, беморларга дори-дармонлар, кундалик нонуш-

та ва тушлик овқатлар муҳайё этилганди. Навоийнинг вафотигача унинг тарбиясида 12 мингга яқин мадраса толиби, шоир, олим, музаҳҳиб, мусаввир ва заргарлар, дурадгор ва бинокор усталар камол топадилар.

Халқ саломатлиги йўлида қайғурган Навоий Ҳирот ва унинг атрофида, Шифоия, Зиёратгоҳ, Дарайи Занг, Тувурчи, Чилдухтарон, Тарноб, Панждеҳ, Файзобод, Саъдобод каби бир канча ҳаммом ҳам қурдиради.

Навоийнинг режаси ва тарҳи билан биноқилинган йирик меъморий мукамал мажмуотлар, унинг ташаббуси билан қурилган катта-кичик иншоотлар улуғ шоирнинг меъморчилик санъати бобида ҳам бой билимга эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Меъморий жиҳатдан бекаму кўст қурилган ҳар бир бинони Навоий оддийгина бошпана эмас, балки ўзининг жозибаси билан кишиларга ором ва эстетик завқ берувчи санъат асари деб ҳисоблаган. Ўзининг бундай фикрини у:

Тарих қилса муҳандиси моҳир.

Ҳар замон ўзга шакл этар зоҳир.

Ҳар киши голиб ўлса савдоси.

Дафъи савдо қилур тамошаси.

мисраларида ифодалаган. Навоийнинг меъморчилик ва санъат соҳасида етарли билимга ва юксак бадиий тасаввурга эга экани, санъатга бўлган ихлосу эътиқоди, шавку завқи туфайли у асарларида яратган қаҳрамонларини кўпинча моҳир мусаввир, уста бинокор, қўли гул наққош, зукко меъмор қиёфасида тасвирлайди. Навоий Шарқ меъморчилиги ва мусаввирлиги анъаналари тарихининг зўр билимдони

эжанини нафақат ўзи яратган образлар мисолида, балки ҳаётини фаолиятида ҳам чуқур намоиш эта элди.

15- асрнинг маданий ҳаётида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам диққатга сазовордир Самарқанд, Бухоро, Марв, Хирот каби йирик шаҳарлар атрофида гузал оромгоҳлар барпо этилади. Бу даврда ҳам сайргоҳ боғлар асрий анъаналарга асосан икки хил усулда: чорбоғ ва кўриқхона тарзида ташкил этилади. Чорбоғлар тарҳи мутаносиблик (симметрия) асосида тўғри геометрик шакллардан тузилган тартибли гулзор ва мевазорлардан иборат бўлиб, кўриқхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Истироҳат боғлари гулзорлар билан ўралган баланд сарой ва нақшинкор шийпонлар, уларга элтувчи серсоя сўлим хиёбонлар, зилол сувли ариқлар, марказида гирди ва ичи тоштахталар билан фарш этилган ҳамда атрофига ғужум ва мажнунтоллар ўтказилган тўрт ёки саккиз бурчакли ҳовузлардан иборат бўлган. Бундай истироҳат боғларини ўз кўзи билан кўрган Хондамир «бу шарофатли жой нафис безаклар ва ғаройиб ихтиролар билан ораста қилингандир», деб таърифлаган. Шубҳасиз, бундай таъриф Хиротнинг энг йирик истироҳат боғи «Боғи Жаҳонаро» манзарасида ўз ифодасини топган эди. Боғи Жаҳонаронинг умумий майдони қарийб бир квадрат километрга тенг бўлиб, боғда олди гулзор, атрофи мевали ва манзарали дарахтлар билан ўралган баланд саройдан ташқари Чорбоғ ва Чорчаман ҳамда хиёбон кўринишида ташкил этилган тўртта боғ, улар ўртасидаги кенг ҳовузнинг тўрт томонига қурилган тўртта нақшин-

кор шийпон ва камонда нишонга ўқ узиб машк ва мусобақа қилишга мўлжалланган махсус бином— садоқхона (тир) жойлашган эди.

КИТОБ САНЪАТИ

15- асрда Хиротда меъморчилик билан бир қаторда китобат санъати, яъни кўлөзма асарларни кўчириб ёзиш ва у билан боғлиқ бўлган хаттотлик, мусаввирлик, лаввоҳлик (лавҳа чишиш) ва саххофлик (муқавасозлик) санъати ҳам юксак даражада эди. Китобат санъатнинг маълум бир соҳасига айланиб, нафис китоб бу санъатнинг нодир ва бебаҳо асари ҳисобланарди. Бу давр нафис китоб ва хаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич бўлиб, шу соҳанинг моҳир санъаткорларини яратди. Босмаҳона ва китоб нашр этиш ҳали вужудга келмаган ўша замонда китоб яратиш ва унинг нусхаларини кўлөзма шаклида кўпайтириш кўп меҳнат ва малака талаб қилган. Айниқса нафис китоб яратиш ўта мураккаб ва жуда машаққатли бир жараён бўлиб, у қоғозрез (қоғоз тайёрловчи), хаттот, мусаввир, лаввоҳ, саххоф (саҳифаловчи-муқовачи) каби бир неча хил мутахассисларнинг меҳнати ва малакаси б-н боғлиқ эди. Ҳар бир китоб қоғозидан тортиб муқовасигача, сиёҳидан то бўёқларию зарҳалигача маълум усул, режа ва қоида асосида тайёрланар эди, ҳатто китобдан хушбўй хид анқиб туриши учун баъзан сиёҳга гулоб ёки санбар кўшилларди. Хаттотлик махсус касб, ўта нозик ва ўзига хос санъат ҳисобланарди. Етук хаттот бўлиб танилиш учун узок вақт сабр-матонат ва иштиёқ билан машқ қилиш,

захмат чекиш лозим эди.⁵Хаттот мукаммал саводли, бадий диди баланд, ижодкор киши бўлиши лозим бўлган. Ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиб, улар устоздан шогирдга ўтар, анъаналар давом эттирилар ва такомиллаштирилиб борилади.

Бир неча касб-хунар соҳибининг узоқ ва машаққатли меҳнати билан бунёдга келган нафис китоб жуда оз нусхада бўлиб, у ниҳоятда қиммат бўлар эди. Бундай китоблар кўпинча подшоҳ, рухоний, амир ва давлатманд амалдор кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва маҳсус китобхоналарда, ҳатто хазиналарда қимматбаҳо мулк сифатида сақланар эди. Нафис китоб ва хаттотлик санъати 14—15-асрларда янги таракқиёт босқичига кўтарилди. Машҳур хаттот Мирали Табризий (1330—1404) настаълиқ деб номланган янги услубдаги хатни яратди. Бу услуб хатти куфий, хатти шикаста, насх ва бошқа услубдаги дастхатлар ўрнини эгаллади. Настаълиқ услуби айниқса Султонали Машҳадий бошлиқ Хирот хаттотлари фаолияти билан кенг тарқалади ва ўз такомилининг юксак босқичига кўтарилади. «Хатти Хиротий» деб шуҳрат топган бу услуб бир қанча Шарқ ўлкаларида асрлар давомида етакчи услуб бўлиб қолади.

15—16-асрларда бир қанча истеъдодли хаттот, мусаввир, лаввоҳ ва саҳҳофлар етишди. Абдурахмон Хоразмий, Султонали Машҳадий, Султонали Хандон, Мирали Қилқалам, Ҳалвой, Рафикий ва бошқалар шулар жумласидандир. Хирот хаттотларига устозлик қилиб, китобот санъати равнақига улкан ҳиссасини қўшган хушнавис хаттотлардан бири Султонали Машҳадий (1432—1520) эди. У Низомий,

Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) ва бошқа муаллифларнинг асарларини кўчиради. Султонали томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоб ва кўпгина китъалар бизнинг давримизгача етиб келган. Султонали ўймакорлик санъатида ҳам моҳир бўлган. У Ҳусайн Бойқаронинг «Боғи жаҳоноро» боғидаги сарой ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб битиклар ёзган. Ҳусайн Бойқаро қабр тошидаги лавҳа ҳам Султонали томонидан ўйиб битилган. Хаттотлик санъати турлари ҳақида маҳсус рисола ҳам ёзган. Китобот санъатида Хирот хаттотлари орасида хушнависликда пешқадамлиги, яратган кўпгина нафис китоблари ва етиштирган шогирдлари туфайли Султонали Машҳадий «Қиблат ул-куттоб» («Қотиблар қибласи») ва «Султон ул-хаттотин» («Хаттотлар султони») номлари билан шуҳрат топади.

Бу даврда Темурий ҳукмдорлар девонхоналари қошида, хусусан Самарқанд ва Хиротда маҳсус сарой кутубхоналари ташкил этилганди. Бундай кутубхоналар ўрта асрнинг ўзига хос ҳунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма асарларни тўплаш ва сақлаш билан бирга, улардан нусхалар кўчириш, турли манзарали ранго-ранг тасвир ва нақшинкор лавҳалар билан саҳифаларни безаш ҳамда муковалаш каби китобсозлик билан боғлиқ бўлган бир қанча амалий ишлар бажарилган. Бундай сарой кутубхоналарининг бошлиқлари кутубхона доруғаси ёки китобдор аталиб, унинг қўл остида кўплаб хушнавис хаттот, қўли гул наққошу мусаввирлар, моҳир лаввоҳу саҳҳофлар китоб яратишга оид турли буюртмаларни

базарганлар. Масалан, 15 асрнинг 1-ярмида Хиротда Улуғбекнинг укаси Бойсункур кутубхонасида қирқта хаттот ва бир қанча наққош қўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш билан банд бўлган. 1424—29-йилларда шу кутубхона бошлиғи Жаъфар Бойсунқурий томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг машхур «Шоҳнома» поэмаси кўчиртирилиб, у 20 та турли мазмундаги рангдор миниатюралар билан безатилган.

15-асрнинг 2-ярмида Хиротда китобат санъати янада ривож топади. Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий сарой кутубхонасини нодир асарлар билан бойитишга ғоят ғамхўрлик киладилар. Навоийнинг укаси Дарвешали девонхона кутубхонасининг доруғаси этиб тайинланади. У кутубхонага Хиротнинг кўплаб хушнавис котиби-хаттотларини ва моҳир наққошу мусаввирларини тўплайди. Хиротнинг машхур хаттотларидан Султонали Машҳадий ва Рафикий (Мирали котиб)лар Султон Хусайн ва Алишер Навоий буюртмалари билан кўплаб китобларни кўчириб, нусхаларини кўпайтирадидлар. Бобурнинг ёзишича, биргина Султонали Хусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байтни ва Навоий учун 20 байтни китобга кўчирар экан. Рафикий ҳам ўрта асрнинг бу бекиёс нозик санъати соҳасида шуҳрат қозонган эди.

ТАСВИРИЙ САНЪАТ

15—16-аср бошларида тасвирий санъат соҳасида улкан муваффақиятларга эришилади. Беҳзод, Мирак Наққош, Қосимали, Маҳмуд

Музаҳҳиб, Ҳожи Муҳаммад Наққош ва Шоҳмузаффар каби муйқалам соҳиблари етишди. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат обидалари ва ёзма манбалар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасвирий санъатининг ўзига хос услубини, мусаввирлар ижодиётининг ҳаёлий мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб борганини кўрсатади. Бу жиҳатдан, айниқса. Беҳзод асос солган Хирот мусаввирлик мактаби улкан ютуқларга эришади. Бу давр тасвирий санъати обидалари ўзининг мавзуи ва воқеийлигига қараб портретлар, ҳаётий лавҳалар, табиат манзаралари, бино ва бадий асарларга ишланган тасвирлардан иборат бўлган. Буюк сиймолар қиёфаси тасвирлари орасида Жомий, Навоий, Абдулло Хотифий, Беҳзод, Хусайн Бойқаро, Бобур, Шайбонийхон ва бошқаларнинг портретлари бизгача сақланиб қолган. Мусаввирлар бу тарихий шахсларнинг ташки қиёфасини аниқроқ ва мукамалроқ тасвирлашга, айрим ҳолларда, ҳатто уларнинг маънавий дунёсини очишга интилганлар. Бу жиҳатдан айниқса Навоий портретлари диққат-эътиборга моликдир. Масалан, машхур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб томонидан чизилган Навоий тасвирида шоир ҳассага таянган, унинг қомати бирмунча букчайган, қарашларида ҳам хорғинлик аломатлари, ҳам улуғворлик ва олижаноблик кўзга яққол ташланиб туради.

Ҳаёт лавҳаларига бағишланган тасвирий санъат асарлари ўз мазмуни ва мавзуи, услуби ва бадийлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Беҳзод ва бошқа мусаввирлар ўрта асрлар муҳитининг бир қанча ҳаётий манзараларини моҳирлик билан тасвирлашга муваффақ

бўлганлар. Масалан, Бехзоднинг бино қурилишига бағишланган бир тасвирида кўпданкўп қурувчи-бинокор, дурадгор, тоштарошловчилар, арава ва филга ортиб келтирилаётган қурилиш материаллари, белига қилич таққан ва говрон кўтариб қурувчиларга ўшқираётган кутвол — қурилиш бошлиғи тасвирланган.

Замондошлари томонидан Монийи соний (Иккинчи Моний), кейинги давр олимлари томонидан «Шарқ Рафаэли» деб улуғланган Камолуддин Бехзод 15- аср тасвирий санъатининг улуғ намояндасидир. У мусавирликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Мовароуннахр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир этди. Бехзод мусавирлик санъатининг жиҳатлари кўп бўлиб, унинг мўйқалами билан чизилган тасвирлар ўзининг нафислиги, руҳий ва жисмоний ҳолатларнинг уйғунлиги, ёрқинлиги ва бўёқларининг жозибадорлиги жиҳатидан Шарқ мусавирлик санъатида алоҳида ўринга эгадир. Бехзод ижоди хилма-хил мазмунга эга бўлиб, у тарихий сиймолар (Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Алишер Навоий) портретларидан тортиб, то ҳукмдорнинг сержило саройларидаги қабул маросимлари-ю, жанг майдони манзараларигача ҳаққоний ва таъсирли қилиб бера олган. Айниқса, Деҳлавийнинг «Лайли ва Мажнун» асарига бағишланган лирик манзаралар ёки Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари учун чизилган жанг майдонидаги шиддатли маҳораба тасвир этилган миниатюралар ниҳоятда жозибадор ва таъсирчандир. Хуллас, тасвирий санъат асарлари китобда хаттотлар-

нинг ҳуснихати, муқовасоз ва зарҳалчиларнинг санъати билан уйғунлашиб, гоят кўркам бир тусга киради.

Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадиий адабиётнинг ўзаро узвий алоқада раванак топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини кўрсатади.

МУСИҚА

14—15- асрлар Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида янги ва баракали бир босқич бўлди. Бу даврда янги куй ва кўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир нодир асарлар яратилди. Жуда кўп маҳоратли созандачилар, бастакорлар ва хофизлар етишади. Абдуқодир Найий, Қулмухаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Ғижжакий, Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Нажмуддин Кавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Омилкор мусиқачилар билан бир қаторда Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби мутафаккир ва шоирлар ҳам мусиқа соҳаси билан шуғулланиб, унинг ривожига маълум ҳисса қўшадилар. Масалан, Улуғбек «булужий», «шодиёна», «ахлоқий», «табризий», «усули равон» ва «усули отлиғ» куйларини, Навоий «Исфаҳоний» куйини ижод қилдилар. Жомий ва Биноийлар мусиқа назариясига доир асар яратадилар.

Мусиқа санъати аҳлларининг ижодий фаолияти билан 9—12- асрларда вужудга келган дувоздах (ўн икки) мақом куйи бу даврда янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомил-

лашади ва янги куйлар билан бойийди. Демак, мусиқа санъати ҳам 14—15- асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқада ривожланди. Моҳир санъаткор-машшоқлар, бастакор ва ҳофизлар етишади. Нодир ва бебаҳо санъат асарлари вужудга келади.

АДАБИЁТ

14- асрнинг 2- ярми ва 15- аср Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётида янги ва жуда сермахсул давр бўлди. Бу даврда адабиёт бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди. Насрда ҳам, назмда ҳам кўплаб нодир бадий ва лирик асарлар яратилди. Туркий ва форс тилларида ижод қилувчи шоирлар ўртасида ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенгайди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, бу соҳага оид илмий асарлар яратилди.

Бу даврда замонасининг истеъдодли ва етук шоирлари ва адиблари Қутб, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар яшаб ижод қиладилар. Дурбек томонидан қайта ишланган «Юсуф ва Зулайхо» достони, тошкентлик шоир Атоийнинг девони, Лутфийнинг «Зафарнома» ва «Гул ва наврўз» поэмалари бадий адабиётнинг ўша даврда яратилган дурдоналаридир. Ўзбек шоирлари ичида Лутфий (1366—1465) алоҳида ўрин тутади. Навоийга қадар ўзбек шеърива-

тида Лутфий даражасига етадиган шоир ўлмаган. У биргина туркий тилида асарлар яратиб қолмади, балки форс тилида ҳам қасидалар ёзди. Лутфий ижодида ҳақиқат ва адолатни севиш, шафқат ва мурувватли бўлишни тарғиб қилиш, илм ва санъатни севиш каби ғоялар катта жой олган.

Бу давр бадий адабиёти тараққиётида форс-тожик шоири Абдуррахмон Жомий (1414—1492) ҳамда ўзбек классик адабий тилининг асосчиси ва ўзбек классик адабиётининг сардори Алишер Навоийнинг ҳиссалари ғоят буюқдир. Лирика соҳасида Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хўжандий қаторида турган Жомий жуда сермахсул олим ва истеъдодли адиб эди. Қарийб ярим аср давом этган ижодиётида у фан ва адабиётнинг турли масалаларига оид 99 та асар ёзди. У 15- аср адабиётида мавжуд бўлган деярли барча жанрларда асарлар яратди, ўзидан олдинги улуғ сўз санъаткорларининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди, бадий юксак асарлари билан дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди. Жомийнинг энг йирик ва машҳур асари етти дostonдан иборат «Ҳафт авранг», шунингдек «Баҳористон» ва «Хирадномаи Искандар» асарлари фалсафий дидактик ва ахлоқий-таълимий мазмунга эга. «Хираднома»сида у деспотизм, зулм, очкўзлик ва қизғанчиқликни қоралайди, меҳнатсеварлик, инсонпарварликни, кишиларнинг ҳуқуқий тенглигини тараннум қилади, ижтимоий адолат, кишилар ўртасида ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик ҳақида, тенглик тўғрисида орзу қилади.

Абдуррахмон Жомий улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг замондоши,

устози ва дўсти эди. Бу икки мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин тим-солидир. Инсон ва унинг бахт-саодати учун, маданият, илм-фан, санъат ва адабиётнинг равнақи учун кураш бу икки буюк сиймони бири-бирига яқинлаштирган эди. Навоий Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, у билан ҳамкорлик қилди, унга бағишлаб «Ҳамсаи ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») асарини унга атади. Асарларида уни таъриф ва тавсиф этиб, юксак баҳо берди. Худди шунингдек, Жомий ҳам Навоийни буюк сўз санъаткори сифатида тақдирлаб, унга юксак баҳо берди. Жомий ҳам бир неча асарларини Навоийга бағишлади.

15-аср бадий адабиёти равнақида ўзбек халқининг улуғ фарзанди, буюк шоир, олим, мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси ғоят буюқдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ инсонпарвар, донишманд, давлат арбоби, ўзбек адабий тилига асос солган ва ўзбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, истеъдодли қомусий олим бўлиб етишади. У даврининг маданий ҳаётига раҳнамо, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, кўплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди. Навоий тил, адабиёт, мустика, тарих, фалсафа, астрономия, тарбия назарияси соҳасида жуда кўп қимматли илмий

асарлар, ўттиздан ортиқ, йирик бадий асар ёзди. «Ҳамса», «Ҳазойин ул-маоний», «Маҳбул ул-қулуб», «Лисон ут-тайр» шулар жумласидандир. Навоий «Фоний» тахаллуси билан форс тилида ҳам ижод қилиб, «Девони Фоний», «Ҳасби ҳол», «Тухфат ул-афкор» каби лирик асарлар яратди.

Навоий асарларида муҳаббат ва садоқат, дўстлик ва қардошлик, адолат ва тинчлик зўр маҳорат билан тараннум этилади. У одамларни инсонга муҳаббатли бўлишга даъват этди, меҳнатни улуғлади. Шоир одамларни фанни эгаллашга, билимларни ўзлаштиришга чақирди, саводли бўлишнинг амалий аҳамиятини уқтирди. Навоий ғаразли мақсадларни кўзлайдиган амалдор ва руҳонийларни қаттиқ қоралади ва уларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишларини лаънатлади.

Навоий тарихни билишнинг аҳамияти айниқса катта эканини уқдириб, одамларни тарихни ўрганишга даъват этди. Унинг фикрича, тарих фани шоҳлар, ҳукмдорларнинг таржимаи ҳолини ёзиш эмас, балки мамлакат тарихини ўрганиши керак. У салтанатни нималар ҳалок қилишини ва нималар фаровонликка олиб келишини, қандай ишлар туфайли мамлакат обод бўлишини, қандай ишлар сабабли мамлакат таназзулга юз тутишини, қандай ишлар туфайли мамлакат маъмур бўлишлигини, қандай ишлар халққа фароғат ва бахт келтиришини тарих кўрсатиб бериши лозим деб ҳисоблади.

Навоий таъкидлашича, халқнинг фаровонлиги, давлатнинг равнақи деҳқонлар ва қосибларнинг оғир ва машаққатли меҳнати натижаларига боғлиқ. Шу сабабли уларни ҳур-

матлаб, меҳнатини ардоқлаш лозим. Навоий шох, бек ва бошқа амалдорларнинг хунар-манд-косибларга, деҳқонларга зулм ўтказиш-ларига қарши чиқади. Навоий одамларни инсофли, олийҳиммат, меҳнатсевар бўлишга даъват этди, жаҳондаги барча маъмурчиликнинг манбаи меҳнат деб, уни мактади.

Навоийнинг хушхулк, одобли ва тарбияли бўлиш тўғрисидаги фикрлари, айниқса, қимматлидир. У тарбияли бўлишни юксак ва олижаноб фазилатлардан бири деб ҳисоблаб, одамларни хушмуомала, хушфеъл бўлишга чақиради. Шоир юксак ахлокий сифатларни адолат, инсонпарварлик, одамларга меҳрибон бўлиш билан чамбарчас боғлаб, адолат ёрдамида мамлакатни обод қилиш мумкинлигини, ҳар бир киши ўзининг хулқи ва одоби билан одамларни хурсанд қилиши лозимлигини уқтириб ўтади.

Хуллас, ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзининг фаолияти ва ижодиёти ҳамда бебаҳо асарларида кўтарган ўта инсонпарвар ғоялари билан жаҳон адабиётининг буюк санъаткорлари қаторидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рудакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабиндранат Тагор ва Лу Син каби улкан мутаффакирларининг номи ва меросидек абадийдир.

МУҲИМ ВОҚЕАЛАР, ТАРИХИЙ ШАХСЛАР САНАСИ

Амир Темур ибн Тўрғай Ба- ходир — давлат арбоби ва буюк саркарда	1336. 09. 04 1405. 18. 02.
Сабзаворда сарбадорлар ха- ракатининг бошланиши	1337
Важухуддин Масъуд бошлик сарбадорлар ҳукумати ту- зилиши	1338
Амир Темур — Кеш (Шаҳри- сабз) хокими	1361
Амир Темур билан Амир Ху- сайннинг Туглук Темурга қарши иттифоқи	1361
Амир Темур ва Амир Хусайн- нинг Илёсхўжа билан тўк- нашуви («Жанги лой»)	1365
Мўғул хони Илёсхўжанинг Са- марқандни қамал қилиши	1365
Самарқандда Мавлонзода ва Абу Бакр Кулуйинаддоф бошчилигида сарбадорлар кўзғолони	1365
Амир Хусайн — Мовароуннаҳр хокими	1366

Амир Хусайн томонидан сарбадорлар раҳбарларининг қатл этилиши	1366
Амир Темурнинг Амир Хусайнга қарши кураши	1366 — 1370
Амир Темур — Мовароуннаҳр амири	1370
Амир Темурнинг Олтин Ўрда ва Хоразмга юришлари	1372 — 1375
Амир Темурнинг «Уч йиллик юришлари» (Эрон, Кавказ-орти)	1386 — 1388
Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг Ўрта Осиёдан қувиб чиқарилиши	1388
Амир Темурнинг «Беш йиллик юришлари»	1392 — 1396
Амир Темурнинг Ҳиндистонни забт этиши	1398
Амир Темурнинг «Етти йиллик юришлари»	1399 — 1404
Амир Темур билан Йилдириим Боязид тўқнашуви (Анкара ёнидаги жанг)	1402
Темурийлар давлати тепасида:	
Шоҳрух ибн Темур	(1409 — 1447)
Улуғбек ибн Шоҳрух	(1447 — 1449)

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад	(1458 — 1469)
Мовароуннаҳрда (пойтахти Самарқанд)	
Ҳалил Султон	(1405 — 1409)
Улуғбек	(1409 — 1449)
Абдулатиф	(1449 — 1450)
Абдуллох Мирзо	(1450 — 1451)
Абу Саид ибн Султон Муҳаммад	(1451 — 1469)
Султон Аҳмад ибн Абу Саид	(1469 — 1494)
Султон Маҳмуд ибн Абу Саид	(1494 — 1498)
Султон Али ибн Султон Маҳмуд	(1498 — 1500)
Хуросонда (пойтахти Хирот):	
Шоҳрух	(1396 — 1447)
Улуғбек	(1447 — 1449)
Абулқосим Бобур	(1449 — 1457)
Абу Саид ибн Султон Муҳаммад	(1458 — 1469)
Султон Маҳмуд ибн Абулқосим Бобур	(1457 — 1459)
Султон Хусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро	(1470 — 1506)
Бадиуззамон ибн Султон Хусайн	(1506 — 1507)

Хиротда Шохрух номига хутба ўқилиши	1405 йил 1 март	Бобур Заҳриддин Муҳаммад — темурий хукмдорларининг сўнгги намояндalarидан би- ри, подшоҳ, шоир	1483 — 1530
Самарқандда Ҳалил Султон тахтни эгаллаши	1405 йил 18 март	Мирзо Умаршайх вафоти ва Бобурнинг Фарғона тахти- га ўтириши	1494
Хоразмни Идику Ўзбек босиб олиши	1406	Бобурнинг Самарқандга юриш- лари	1497 — 1500
Шохрух ва Ҳалил Султон тўқнашувлари	1406 — 1409	Бобур Қобул хукмдори Бобурнинг Исмоил Сафовий билан иттифоқи ва Самар- қандни сўнгги бор ишғол қилиши	1504
Ҳалил Султоннинг амир Худайдод Хусайнга асир тушиши	1409 йил 30 март	Бобурнинг Шайбоний Убай- дулла Султондан мағлу- бияти	1510
Шохрухнинг Самарқандни олиши, Улуғбек Мовароуннаҳр тахтига ўтириши	1409 йил май	Бобурнинг Ҳиндистонга юри- ши (Дехли яқинидаги По- нипат жанги)	1512
Улуғбекнинг Ок Ўрдага юриши ва Шарқий Туркистонни қўшиб олиши	1416	Абулхайрхоннинг кўчманчи ўз- беклар давлатига асос со- лиши	1526
Самарқандда Улуғбек томонидан «Дор ул-илм» — Самарқанд академиясига асос солиниши	1429	Абулхайрхоннинг Сирдарё бў- йидаги бир қанча шаҳар ва қалъаларни босиб олиши	15- аср ўрталари
Улуғбекнинг ўлдирилиши	1449 йил 27 октябрь	Абулхайрхон вафоти ва кўч- манчи ўзбеклар давлати- нинг кулаши	1446 — 1448
Абдуллатифнинг қатл этилиши	1450	Муҳаммад Шайбонийхон то- монидан кўчманчи ўзбек- лар давлати тикланиши	1468
Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллаши	1470	Шайбонийхоннинг Самарқанд- ни олиши	1480 — 1485
Алишер Навоий вазир лавозимида	1472 — 1476		1500

* *
*

Шахрисабзда Оксаройнинг курилиши	14- аср охири 15- асрнинг боши
Туркистонда Аҳмад Яссавий макбараси курилиши	14- аср охири 15- аср боши
Самарқандда Бибихоним масжиди курилиши	1399 — 1404
Бухорода Улуғбек мадрасаси курилиши	1417
Самарқандда Улуғбек мадрасаси курилиши	1417 — 1420
Ғиждувонда Улуғбек мадрасаси курилиши	1432 — 1433
Шахрисабзда Қўкғумбаз масжиди курилиши	1435
Улуғбек расадхонасининг куриб битказилиши	1424 — 1429
Улуғбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» асари битилиши	1437

* *
*

Қозизода Румий Салоҳуддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд — математик ва астроном	1360 — 1437
Шарафуддин Али Яздий — тарихчи ва шоир, «Зафарнома» (1419 — 25) муаллифи	? — 1454
Ибн Арабшоҳ Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим — араб тарихчиси. «Темур ҳақидаги хабарларда такдир ажойиботлари» асари машҳур	1388 — 1450
Клавиҳо Рун Гойзалес — испан сайёҳи. Амир Темур саройига элчилар бошлиги сифатида келган. «Буюк Темур тарихи» асарининг муаллифи	? — 1412
Улуғбек Муҳаммад Тўрғай — Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдори, буюк олим, маърифатпарвар	1394 — 1449
Али Қушчи Алоуддин Али ибн Муҳаммад — машҳур астроном, математик	1403 — 1474
Алишер Навоий — ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири, жаҳон адабиётининг буюк сиймоларидан	1441 — 1501

Навоийнинг «Ҳамса» асари битилиши	1483 — 1485	Хўжа Ахрор Хўжа Убайдуллох — шайх, нақшбандийлик тариқати раҳнамоларидан. Ўз замонида «валий» деб эътироф этилган	1404 — 1490
Навоийнинг «Ҳазоин ул-Маоний» асарига тартиб берилиши	1491 — 1496	Бехзод Камолиддун — машхур мусаввир	1455 — 1535
Ҳусайн Бойқаро Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро—Хуросон ҳукмдори, ўзбек шоири (тахаллуси — Ҳусайний).	1438 — 1506		
Коший Гиёсуддин Жамшид ибн Масъуд—Ўрта осиелик машхур математик ва астроном	2 — 1430		
Мавлоно Лутфий — «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир (Навоий сўзи) ўз замонининг «малик ул-каломи»	1366 — 1465		
Абдуррахмон Жомий - фортожик шоири, файласуф, нақшбандийлик тариқатининг йирик вакили	1414 — 1492		
Абулфазл Самарқандий Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Али ибн Ҳайдар — таржимон ва тарихнавис олим	12- аср		
Абдураззок Самарқандий— тарихчи	1413 — 1482		

